

Studying the effects of war on the functioning of Iranian bureaucracy in the 12th century AH: A case Study of the Divan of Istifa and Fiscal Administration

Abdolghafar Saberi^{*}, Maqsood Ali Sadeghi Gandmani^{}**

Seyyed Hashem Aghajari^{*}**

Abstract

The twelfth century AH was among the most turbulent phases in Iranian history, marked by wars, recurrent governmental collapse, and the disintegration of power structures. The Divan of Istifa, one of the central pillars of the fiscal system and the main institution responsible for supervising state revenues, endured the most severe consequences of conflict compared to other bureaucratic bodies. Employing a historical-analytical approach and drawing on primary sources, this study investigates the relationship between warfare, administrative breakdown, and the gradual militarization of the bureaucracy, asking how war reshaped the structure and functioning of Iranian institutions, especially the Divan of Istifa. The findings show that warfare precipitated the collapse of the Safavid financial system and weakened the Divan's supervisory authority over provincial administrations. Regular taxation was replaced by coercive mechanisms rooted in military dominance. As conflicts expanded, military figures infiltrated administrative and fiscal domains, redirecting financial resources toward the army and transforming the Divan of Istifa from an auditing body into an instrument for financing military expenditures. War also

^{*} Ph.D. Candidate in History of Iran after Islam, Tarbiat Modares University of Tehran, Tehran, Iran,
a_saberi@modares.ac.ir, Orcid: 0009-0000-4848-4743

^{**} Associate Professor of Iranian History, Tarbiat Modares University of Tehran, Tehran, Iran
(Corresponding Author), m_sadeghi@modares.ac.ir, Orcid: 0000-0001-5550-5274

^{***} Associate Professor of Iranian History, Tarbiat Modares University of Tehran, Tehran, Iran,
aghajari@modares.ac.ir, Orcid: 0000-0001-8852-9619

Date received: 15/09/2025, Date of acceptance: 01/02/2026

affected the status of Mustofis by undermining their security, altering their responsibilities, and converting them into political and diplomatic intermediaries during this prolonged and destabilizing century of conflict in Iran.

Keywords: bureaucracy, Divan of Istifa, war, Afghan period, Afsharid period, Zand period.

Introduction

Throughout Iranian history, bureaucratic institutions have played a crucial role in establishing political authority, regulating administrative relations, and maintaining links between the center and the provinces. The administrative system, relying on hierarchical order, systematic auditing, and a link between the center and the provinces, has been the most important tool of governance in different periods. However, the 12th century AH/18th century AD is considered a different and critical period in the history of Iranian bureaucracy; an era defined by civil wars, foreign invasion, the collapse of the Safavid government, Afghan domination, the military rise of Nader Shah, and subsequent developments until the end of the Zand dynasty. During this period, institutional framework underwent fundamental changes. Administrative mechanisms collapsed, weakened, or underwent functional transformation, and bureaucratic links between the center and the provinces were shaken at times. At the same time, key bureaucratic positions such as the office of the Vizierate and the Mustofis either disappeared or were merged with militarization under the pressure of war and crisis. More importantly, in many cases, the civil servants were removed and replaced by military forces, tribal leaders, or local agents through coercive practices. This situation not only weakened the civil structure at the functional level, but also reduced its legitimacy and effectiveness in society. Despite the important role of war in weakening and changing the monarchy, existing civil studies have focused on political or military developments in this period, and less research has systematically examined the consequences of war on the administrative structure and functioning of civil institutions. This gap is especially evident in the simultaneous analysis of the three periods of the Afghans, the Afsharis, and Zand period. Therefore, the present study aims to fill this gap by examining and analyzing the impact of war on the functioning of the Iranian bureaucracy in the 12th century AH, with a focus on the Divan Istifa. The main question of this study is what impact did internal and external wars have on the structure, functioning, and continuity of the Iranian bureaucracy, especially the

153 Abstract

Divan of Istifa in the 12th century AH? Specifically, the impact of the war on the civil service is examined in three main areas: first, the impact of the war and the collapse of the civil service on financial affairs and Divan of Istifa; second, the replacement of military forces in place of civil servants and its effects on the administrative functioning of the country; and third, the impact of the war on the office and position of the Mustofi. The research method is historical-analytical and the data were collected and analyzed through the study of historical sources.

Materials & methods

This research was conducted with a historical-analytical approach and the data was collected and analyzed based on first-hand historical sources and contemporary reports.

Discussion & Result

With the fall of Isfahan in 1135 AH, the Safavid financial network was broken and local governments formed independent divans. The occupation of parts of the country by the Ottomans and Russians also took tax and commercial resources away from the center. With Afghan domination, the divans were removed and taxation was reduced to plunder and military force. Financial documents became invalid and the trust of merchants and subjects was lost. Nader Shah, distrusting the divans, handed over the administration of the provinces to the chieftains. The focus on providing for the army's expenses led to widespread tax pressures, popular uprisings, and administrative corruption. The office of mustafi came under the direct control of the shah and lost its specialized function. During the Zand period, the government's dependence on the provinces and chieftains caused the divan of istifa to function only to a limited extent. The system of tul-darī expanded and government revenues decreased. At the same time, the mustafis also played a political and diplomatic role and became a tool for crisis management and legitimizing local rulers.

Conclusion

The wars of the 12th century AH caused the Divan of Istifa and the office of the Mostofi to distance themselves from their specialized and audit positions and to transform into semi-military and political institutions. During the Afghan period, taxation was based on plunder; during the period of Nader Shah, the army became the center of bureaucracy; and during the Zand period, dependence on tribes and tul-dari

prevented the complete reconstruction of the Divan. Thus, the organized bureaucracy of the Safavids was never reconstructed in this century, and the administrative structure of Iran remained at the service of military and coercive logic.

Bibliography

- Al-Qasimi, Sultan bin Mohammad (2009), *Power struggles and trade in the gulf 1620-1820*, translated by Faramarz Faramarzi, Tehran: Hamsayeh Publications. [in Persian]
- Anonymous (1974), *Taj-dar Nafarjam*, edited and researched by Alireza Jannati, Mashhad: Tasnim Danesh. [in Persian]
- Anonymous (1997), *Hadith-i Nader-shahi*, edited by Reza Shabani, Tehran, Be'sat Publications. [in Persian]
- Ansari, Mohammad Hassan (1999), *History of Isfahan*, edited by Jamshid Mazaheri, Isfahan: Mashal Isfahan Publications. [in Persian]
- Aronova, M.R., Ashrafian, K.Z. (2003), *The State of Nader Shah Afshar*, translated by Hamid Amin, Tehran: Shabgir Publications. [in Persian]
- Asef, Mohammad Hashem (1973), *Rostam Al-Tawarikh*, edited by Mohammad Mishiri, Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]
- Astarabadi, Mohammad Mehdi (1998), *Jahangusha-yi Naderi*, edited by Seyyed Abdullah Anvar, Tehran: Association for Cultural Works and Honors. [in Persian]
- Axworthy, Michael (2009), *The Sword of Persia: Nader Shah*, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant, translated by Sadegh Zibakalam, Seyyed Amir Niakoei, Tehran: Rozaneh. [in Persian]
- Bani Abbasian Bastaki, Mohammad Azam Khan (1950), *History of Jahangiriyeh and Bastak*, edited by Abbas Anjum Rooz, Tehran: no publisher. [in Persian]
- Dunbuli, Abdol Razzaq Beg (1969), *Tajrobat al-Ahrar va Tasliyat al-Abrar*, edited by Hassan Ghazi Tabatabai, Tabriz: Tabriz University Press. [in Persian]
- Floor, Willem (1985), *The Afghan occupation of Safavid Persia 1721-1729*, translated by Abolghasem Sari, Tehran: Toos Publications. [in Persian]
- Floor, Willem (1988), *Ashraf the Afghan in the capital Isfahan*, translated by Abolghasem Sari, Tehran: Toos Publications. [in Persian]
- Floor, Willem (1989), *The Rise and Fall of Nader Shah (Dutch East India Company Reports 1730-1747)*, translated by Abolghasem Sari, Tehran: Toos Publications. [in Persian]
- Floor, Willem (1992), *The Industrialization of Iran and the Revolt of Sheikh Ahmad Madani*, translated by Abolghasem Sari, Tehran: Toos. [in Persian]
- Ghafari Kashani, Abolhasan (1989), *Golshan-i Morad*, edited by Gholamreza Tabatabaei Majd, Tehran: Zarrin. [in Persian]
- Gielantz, Peter de Sarkis (1992), *The Fall of Isfahan*, translated by Mohammad Mehryar, with an introduction and annotations by Lawrence Lockhart, Isfahan: Golha. [in Persian]

155 Abstract

- Golestaneh, Abolhasan bin Mohammad Amin (1964), *Mujmal al-Tawarikh*, edited by Modarres Razavi, Tehran: University of Tehran. [in Persian]
- Hanway, Jonas (1754), *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea*, London.
- Hazin Lahiji, Mohammad Ali bin Abi Talib (1953), *History of Hazin*, Isfahan: Tahir Isfahan Bookstore. [in Persian]
- Kalantar, Mirza Mohammad (1982), *Mirza Mohammad Kalantar's Newspaper*, Translated and edited by Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran: Tahouri and Sanai Library Publications. [in Persian]
- Krusinski, Thaddaeus (1984), *Krusinski's Travelogue*, translated by Abdolrazaq Donbali Maftoon, with an introduction and Edited by Maryam Mirahmadi, Tehran: Toos. [in Persian]
- Lockhart, Laurence (1952), *Nader Shah*, translated and adapted by Mushfeq Hamedani, Tehran: Ibn Sina Bookstore . [in Persian]
- Malcolm, Sir John (2003), *History Iran*, translated by Mirza Esma'il Hayrat, Tehran: Dunyayeh Bookstore. [in Persian]
- Marashi Safavi, Mirza Mohammad Khalil (1983), *Majma' al-Tawarikh*, edited by Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran: Sanai-Tahuri Library .[in Persian]
- Marvi, Mohammad Kazem (1985), *Tarikh-i Alam-ara-yi Naderi*, edited and annotated by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Zavar Bookstore. [in Persian]
- Matthee, Rudolph P (1999), *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk For Silver, 1600-1730*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mirza Sami'a, Mohammad Sami (1953), *Tazkirat al-Muluk*, edited by Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran: Tahouri Bookstore Publications. [in Persian]
- Mostofi, Mohammad Mohsen (1996), *Zobdeh al-Tawarikh*, edited by Behrouz Goodarzi, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Publications. [in Persian]
- Nami Isfahani, Mohammad Sadeq (1984), *Tarikh-i Giti-Gusha*, with an introduction by Saeed Nafisi, Tehran: Iqbal. [in Persian]
- Nasiri, Mohammad Ibrahim bin Zain al-Abidin (1994), *Dastur-i Shahriyaran*, edited by Mohammad Nader Nasiri Moghadam, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation. [in Persian]
- Niebuhr, Carsten (1975), *Karsten Niebuhr's Travelogue*, translated by Parviz Rajabi, Bija: Toka Publications. [in Persian]
- Olivier, Guillaume Antoine (1992), *The Travels of Olivier*, translated by Mohammad Taher Mirza, edited by Gholam Reza Varhram, Tehran: Etelaat Publications. [in Persian]
- Otter, Jean (1984), *The Travels of Jean Otter*, translated by Ali Eqbali, Tehran: Javidan Publications. [in Persian]
- Perri, John (1999), *Karim Khan Zand*, translated by Ali Mohammad Saki, Tehran: NoPublications. [in Persian]
- Qajar, Nader Mirza (1994), *Tarikh va Jughrafi-yi Dar al-Saltanh-yi Tabriz*, with an introduction and Edited by Gholamreza Tabatabaei Majd, Tabriz: Sotoudeh Publications. [in Persian]

- Qazvini, Abolhasan (1988), *Fawaid al-Safaviyya*, edited by Maryam Ahmadi, Tehran: Cultural Studies and Research Institute. [in Persian]
- Report of the Carmelites from Iran* (1982), translated by Masoumeh Arbab, Tehran: Ney Publications. [in Persian]
- Sanson (1967), *Travelogue (The State of the Imperial State of Iran during the Time of Shah Suleiman the Safavid)*, translated by Taghi Tafazzoli, Tehran: Ziba. [in Persian]
- Tehrani, Mohammad Shafi (2004), *Mirat al-waredat*, edited by Mansour Sefat Gol, Tehran: Miras Maktoob.[in Persian]
- Varahram, Gholamreza (1985), *The East India Company in Iran*, Literary Essays, No. 70. [in Persian]
- Varahram, Gholamreza (1989), *Political and Social History of Iran in the Zand Period*, Tehran: Moein Publishing House. [in Persian]

بررسی تأثیرات جنگ بر کارکرد دیوان سالاری ایران در سده ۱۲ق: نمونه موردی دیوان استیفا و امور مالیاتی

عبدالغفار صابری*

مقصودعلی صادقی گندمانی**، سیدهاشم آقاجری***

چکیده

سده ۱۲ق از پراشوب‌ترین ادوار تاریخ ایران به شمار می‌آید؛ دوره‌ای که با جنگ‌های داخلی و خارجی، سقوط پیاپی حکومت‌ها و فروپاشی ساختار قدرت همراه بود. در این میان، دیوان استیفا به عنوان محور اصلی نظام مالی و نظارت بر درآمدهای ایالتی، بیش از سایر نهادهای دیوانی از پیامدهای جنگ آسیب دید. این پژوهش با روش تاریخی-تحلیلی و براساس منابع دست اول، به بررسی بازشناسی پیوند میان جنگ، فروپاشی نظم اداری و نظامی سازی تدریجی دیوان سالاری پرداخته و به این پرسش می‌پردازد که جنگ چه تأثیری بر ساختار و عملکرد دیوان سالاری ایران به‌ویژه دیوان استیفا در سده ۱۲ق داشته است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که جنگ موجب فروپاشی نظام مالی صفوی و از میان رفتن نظارت دیوان استیفا بر ایالات شد؛ جریان منظم مالیات‌ستانی به سازوکاری مبتنی بر اقتدار نظامی تبدیل شد. با گسترش منازعات، نظامیان به جای دیوانیان در ساختارهای اداری و مالی نفوذ یافتند؛ تمرکز مالی در خدمت ارتش قرار گرفت و دیوان استیفا از نهادی محاسبه‌گر به ابزار تأمین هزینه‌های نظامی بدل شد. جنگ بر جایگاه مستوفیان نیز تأثیری مستقیم بر جای

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه تربیت مدرس تهران، تهران، ایران،
a_saberi@modares.ac.ir، ارکید: ۴۷۴۳-۴۸۴۸-۰۰۰۹-۰۰۰۰

** دانشیار تاریخ ایران، دانشگاه تربیت مدرس تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
m_sadeghi@modares.ac.ir، ارکید: ۵۲۷۴-۵۵۵۰-۰۰۰۱-۰۰۰۰

*** دانشیار تاریخ ایران، دانشگاه تربیت مدرس تهران، تهران، ایران، aghajari@modares.ac.ir
ارکید: ۹۶۱۹-۸۸۵۲-۰۰۰۱-۰۰۰۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲

گذاشت؛ تقسیم وظایف و نظارت سخت گیرانه، امنیت شغلی آنان را از میان برد و موجب شد در قالب کارگزاران سیاسی و دیپلماتیک به کار گرفته شوند.

کلیدواژه‌ها: دیوان سالاری، دیوان استیفا، جنگ، افغان‌ها، افشاریه، زندیه.

۱. مقدمه

در طول تاریخ ایران، دیوان سالاری همواره نقشی محوری در تثبیت اقتدار سیاسی، تنظیم مناسبات اداری و اداره قلمرو گسترده حکومتی ایفا کرده است. ساختار دیوانی، با تکیه بر نظم سلسله مراتبی، حسابرسی منظم و پیوند میان مرکز و ایالات، مهم ترین ابزار حکمرانی در دوره های مختلف بوده است. با این حال، سده ۱۲ق/۱۸م دوره ای متفاوت و بحرانی در تاریخ دیوان سالاری ایران به شمار می رود؛ عصری که با جنگ های داخلی، حملات خارجی، فروپاشی حکومت صفویان، سلطه افغان ها، قدرت گیری نظامی نادرشاه و تحولات پس از آن تا پایان دوره زندیه تعریف می شود.

در این دوره، عملکرد دیوانی دچار تحولاتی اساسی شد؛ سازوکارهای اداری دچار فروپاشی، تزلزل یا دگرگونی کارکردی شدند و پیوندهای دیوانی میان مرکز و ایالات را در این دوره دچار تزلزل کرد. هم زمان، مناصب کلیدی دیوانی چون وزارت، مستوفی گری یا از میان رفتند یا تحت فشار جنگ و بحران با نظامی گری آمیخته شدند. مهم تر آنکه در بسیاری از موارد، دیوانیان کنار زده شدند و جای آنان را نیروهای نظامی، سرداران قبیله ای یا کارگزاران محلی با رویکرد قهری گرفتند. این وضعیت، نه فقط ساختار دیوانی را در سطح عملکردی تضعیف کرد، بلکه مشروعیت و کارآمدی آن را نیز فرو کاست.

با وجود اهمیت نقش جنگ در تضعیف و تغییر دیوان سالاری، بررسی های موجود عمدتاً به تحولات سیاسی یا نظامی این دوره پرداخته اند و کمتر پژوهشی به شکل نظام مند، پیامدهای جنگ را بر ساختار اداری و کارکرد نهادهای دیوانی بررسی کرده است. این خلأ، به ویژه در تحلیل هم زمان سه دوره افغان ها، افشاریه و زندیه مشهود است. از این رو پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، به بررسی و تحلیل تأثیر جنگ بر کارکرد دیوان سالاری ایران در قرن ۱۲ق با تأکید بر دیوان استیفا می پردازد.

سوال اصلی این پژوهش آن است که جنگ های داخلی و خارجی چه تأثیری بر ساختار، عملکرد و پیوستگی دیوان سالاری ایران به ویژه دیوان استیفا در سده ۱۲ق داشته اند؟ به طور خاص تأثیر جنگ بر سه حوزه اصلی بررسی می شود: نخست، تأثیر جنگ

و فروپاشی دیوانی بر امور مالی و دیوان استیفا؛ دوم جایگزینی نیروهای نظامی به جای دیوانیان و آثار آن بر کارکرد اداری کشور و سوم تأثیر جنگ بر منصب مستوفی‌گری. روش پژوهش تاریخی - تحلیلی است و داده‌ها از طریق مطالعه منابع تاریخی گردآوری و تحلیل شده‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی تأثیر جنگ بر عملکرد دیوان‌سالاری ایران در سده ۱۲ق تاکنون در قالب مجموعه‌ای پراکنده از مطالعات تاریخی، سندی و تحلیلی‌های نهادی دنبال شده است. بخش قابل توجهی از این آثار به تحلیل سیاسی و نظامی دوره‌های انتقالی میان سقوط صفویه و آغاز قاجاریه پرداخته‌اند، اما آثار اندکی این تحولات را با تمرکز مستقیم بر کارکرد دیوان‌سالاری به‌ویژه دیوان استیفا و سازوکارهای اداری بررسی کرده‌اند.

در میان پژوهش‌های داخلی، مقاله مهدی دهقان با عنوان «نقش منصب وکیل‌الدوله در حکومت‌های افشاریه و زندیه» تغییر نقش این منصب را بررسی می‌کند و نشان می‌دهد چگونه تحولات سیاسی و بحران‌های نظامی، سمت‌ها و اختیارات اداری را دستخوش دگرگونی کرده‌اند. احمد بازمندگان خمیری در مقاله‌ای با عنوان «نظام دیوان‌سالاری فارس در دوره افشاریه (احیاء و اصلاح)» نشان داده است که اصلاحات نادرشاه عمدتاً در خدمت اهداف نظامی بود و احیای نهادی، محدود و موقتی باقی ماند. مقاله محیا شعبی عمرانی با عنوان «تولید اسناد دیوانی در دوره زندیه» تصویری از وضعیت ناهماهنگ و غیرمتمرکز صدور اسناد رسمی ارائه می‌دهد که بازتابی از شرایط ناپایدار سیاسی و استمرار فشارهای نظامی است. همچنین مقاله رضا بیطرفان با عنوان «بررسی و تحلیل تشکیلات اداری افشاریه و زندیه» بیشتر بر توصیف کلی ساختارها متمرکز بوده‌اند و کمتر به سازوکارهای تخریب یا بازسازی در بستر جنگ پرداخته‌اند. آثار موضوعی دیگر مانند مقاله علیرضا خاور با عنوان «روایت جنگ در تاریخ‌نگاری دوره افشاریه» و مقاله ایرج ورفی‌نژاد و علی قاسمی با عنوان «جایگاه و نقش آزادخان در منازعات دوره انتقالی افشاریه و زندیه» با وجود تمرکز اصلی بر حوادث نظامی، داده‌های مفیدی برای تبیین پیوند جنگ و تغییرات اداری فراهم می‌کنند.

در حوزه مطالعات خارجی، مایکل اکسورثی در کتاب *Crisis, Collapse, Militarism and Civil war* و همچنین در آثارش درباره نادرشاه، با تکیه بر منابع ایرانی و اروپایی، به رابطه

میان بحران‌های نظامی و فروپاشی یا بازسازی موقت دستگاه مرکزی پرداخته است. وی نشان می‌دهد که تمرکز بر ارتش و فتوحات، نظام مالی و اداری را به حاشیه رانده و مناصب کلیدی به فرماندهان نظامی سپرده شده است. لمبتون در مقاله *The Tribal Resurgence and the Decline of the bureaucracy in the Eighteenth century* پدیده قدرت‌گیری قبایل و تضعیف دیوانیان را بررسی کرده و این فرایند را در بافت کلی ایران پساصفوی تحلیل کرده است. پژوهش لمبتون با تمرکز بر قدرت‌گیری قبایل و افول دیوانیان در قرن ۱۲ق، بیشتر به جنبه‌های اجتماعی و سیاسی زوال دیوان‌سالاری پرداخته است. در حالی که پژوهش حاضر با رویکردی متفاوت، جنگ‌ها و بحران‌های نظامی سده ۱۲ق را به عنوان عاملی اصلی بررسی می‌کند و به تأثیر جنگ بر کارکرد دیوان‌سالاری به‌ویژه دیوان استیفا می‌پردازد. ویلم فلور نیز در فصل‌های مرتبط از کتاب *The safauid World*، زمینه‌های ضعف ساختار دیوان‌سالاری صفوی را که در دوره بحران به فروپاشی انجامید، تبیین کرده است.

با وجود این دستاوردها، بخش مهمی از مطالعات موجود یا تمرکز خود را بر تحلیل کلی ساختارهای اداری گذاشته‌اند یا به حوادث نظامی پرداخته و اثرات آن بر دیوان‌سالاری را به‌طور گذرا بیان کرده‌اند. تاکنون پژوهشی جامع و متمرکز که تأثیر جنگ را بر کارکرد دیوان‌سالاری ایران در سده ۱۲ق و به صورت موردی دیوان استیفا انجام نگرفته است.

۳. تأثیر جنگ و فروپاشی دیوانی بر امور مالی و دیوان استیفا

در اواخر دوره صفوی، تشدید ناامنی‌های نظامی و گسترش بحران در مرزها، بنیان‌های مالی دولت را به تدریج فرسوده کرد و از انسجام دیوان استیفا کاست. در چنین فضایی، جنگ‌های پی‌درپی نه تنها اجرای سیاست‌های مالی را مختل ساخت، بلکه با ایجاد چندپارگی در ساختار قدرت، مسیر فروپاشی شبکه مالیات‌ستانی را هموار نمود.

سیاست‌های شاه سلطان حسین - از جمله اعطای گسترده تیول و سیورغال به نخبگان درباری، نظامیان و روحانیون - اگرچه در ظاهر برای تثبیت وفاداری سیاسی طراحی شده بود، اما عملاً انسجام مالی دولت را متلاشی کرد (ابوالحسن قزوینی، ۱۳۶۷: ۷۸). هم‌زمان، پیامدهای نظامی و ناامنی‌های مزمن در ایالات، کاهش تولید کشاورزی و بی‌ثباتی مالکیت اراضی را به دنبال داشت؛ گزارش حزین لاهیجی درباره گیلان گویای شدت این اختلال در سازوکارهای مالیاتی است. حزین روایت می‌کند که:

بتدریج سnoch حوادث و اختلال باسباب مختلفه در اکثر محالات گیلان وجه معاشی که از املاک موروثنی میرسید و مدار گذار ما در اصفهان منحصر بهمان بود هر ساله کاستن گرفت... اکثر املاک و مستقالات از حیز انتفاع و آبادانی افتاد ... (حزین، ۱۳۳۲: ۵۰-۵۱).

افزایش فشارهای نظامی در ایالات و ناتوانی دولت در بازگرداندن کنترل اداری، روند تضعیف دیوان استیفا را شتاب بخشید. در این شرایط، تبدیل بسیاری از «ممالک» به «خاصه» و واگذاری مستقیم امور مالی ایالات به وزرای اعزامی، استقلال اداری نواحی و کاهش نظارت مالی مرکز را تشدید کرد (نصیری، ۱۳۷۳: ۷۳).

با فرو ریختن اقتدار سیاسی در دهه‌های پایانی حکومت و از میان رفتن دولت در حفظ مرکزیت اداری، انسجام مالی نیز به نقطه انحلال رسید. فروپاشی پایتخت در سال ۱۳۵۱ق نه یک حادثه مقطعی، بلکه نتیجه زنجیره‌ای از بحران‌ها بود که به گسست کامل مرکزیت مالی انجامید. در نتیجه، انتقال مالیات‌ها به مرکز متوقف شد و ایالات ناچار به ایجاد دیوان‌های مستقل گردیدند. تهماسب دوم در تبریز، ملک محمود سیستانی در شرق و شیخ احمد مدنی در جنوب هر یک دیوان استیفا محلی برپا کردند و مدعیانی چون زین‌العابدین، سید احمد مرعشی، صفی میرزا و سید محمد میرزا نیز ساختار اداری پراکنده‌تری پدید آوردند (استرآبادی، ۱۳۷۷: ۲۱-۲۵).

هم‌زمان، تسلط روس‌ها بر شمال و عثمانی‌ها بر نواحی غربی ایران سبب شد منابع مهمی چون درآمدهای گمرکی، مالیات‌های مرزی و عواید تجاری این نواحی از کنترل دیوان مرکزی خارج شده و عملاً به دست نیروهای اشغالگر بیفتد (Matthe, 1999: 226).

پس از سقوط اصفهان، ملک محمود سیستانی در شرق با ایجاد دستگاه اداری و مالی مستقل و ضرب سکه به نام خود در سال ۱۳۷۱ق، آشکارا از چارچوب دیوان مرکزی جدا شد و استقلال سیاسی و مالی خود را تثبیت کرد (همان: ۴۵). این اقدام نه تنها نشانه جدایی سیاسی، بلکه نمایانگر قطع جریان وصول مالیات‌ها از ایالات شرقی به خزانه مرکزی بود. با غیاب نظارت دیوان مرکزی، دستگاه مالی ملک محمود به جای انجام محاسبات قانونی و وصول مالیات‌ها، متکی به غارت، مصادره اموال عمومی و خصوصی و ضبط دارایی‌های وقفی شد. در مشهد، برای مثال، دستور تاراج عمومی شهر صادر شد و درآمدهای محلی و دارایی‌های مردم در یک روز به تصرف حکومتی درآمد (طهرانی، ۱۳۸۳: ۱۳۰). در چنین شرایطی، فقدان نظارت دیوان استیفا نه تنها ثبات مالی ایالات را

مختل کرد، بلکه باعث شد منابع مالی از مسیر قانونی خارج شده و در خدمت تقویت قدرت نظامی و سیاسی حکام محلی قرار گیرد.

دستگاه مالی ملک محمود، فاقد سازوکارهای قانونی و زیرساخت‌های لازم دیوانی بود و ناتوانی او در اخذ مالیات از مسیرهای رسمی، وی را به مصادره اموال عمومی و دارایی‌های وقفی - از جمله ظروف آستان قدس رضوی - واداشت (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۸۰). پیامد طبیعی این رویکرد، شکل‌گیری نظم‌های موقتی و غیردیوانی مبتنی بر زور و اجبار بود که به تدریج جایگزین نظام مالی متمرکز دیوان استیفا شد. این گسست، مشروعیت مالی و سیاسی قدرت در سطح ایالات را نیز به شدت تضعیف کرد.

نمونه مشابه دیگری، عملکرد حکام افغان در جلفای اصفهان در سال ۱۱۳۵ ق بود. در غیاب نظارت دیوان مرکزی، آن‌ها مالیات‌های فراقانونی و تحمیلی بر ساکنان - اعم از مسلمان و مسیحی - وضع کردند. برای مثال، جامعه ارمنی مجبور شد هزاران دست لباس نظامی و انواع مایحتاج ارتش را تأمین کند (گیلانتر، ۱۳۷۱: ۹۹-۱۰۴). این اقدامات، نمونه‌ای روشن از گسست در جریان قانونی مالیات و بهره‌برداری حکام محلی از خلأ نظارتی دیوان استیفا بود. تجربه شرق کشور در این دوره نشان می‌دهد که با تضعیف سازوکارهای نظارتی و نبود اقتدار مالی مرکز، درآمدهای مالیاتی به جای ورود به چرخه رسمی خزانه، به ابزار برای تقویت اقتدار سیاسی و نظامی قدرت‌های محلی تبدیل می‌شد.

در این دوره، تضعیف دیوان استیفا و دیگر نهادهای مالی مرکزی موجب شد حکمرانی محلی به واحدهای سیاسی - اقتصادی مستقلی تبدیل شود؛ واحدهایی که نه تنها از سیاست‌های کلان کشور پیروی نمی‌کردند، بلکه با رفتارهای مالی نامنظم خود اعتماد تجار داخلی و خارجی نسبت به دیوان‌سالاری ایران را نیز به شدت تضعیف کردند. برای نمونه، در بندرعباس و با فروپاشی نظارت دیوانی، زاهدعلی خان در سال ۱۱۴۰ ق به مصادره مستقیم کشتی‌ها و درآمدهای تجاری خارجی روی آورد (فلور، ۱۳۶۷: ۱۰۴). چنین اقداماتی، تنها یکی از مواردی است که نشان می‌دهد دستگاه مالی از منطق محاسبه و نظارت دیوانی فاصله گرفت و به ابزاری برای بقای حکام محلی از طریق اخاذی، باج‌گیری و اعمال فشار اقتصادی بدل شد.

تداوم بحران در دوره افشاریه، اختلال شدید در پیوند میان مرکز و ایالات و فروپاشی نظام مالی دیوان استیفا را به همراه داشت. شورش‌های گسترده، از جمله قیام شیخ احمد

بررسی تأثیرات جنگ بر کارکرد دیوان‌سالاری... (عبدالغفار صابری و دیگران) ۱۶۳

مدنی در جنوب کشور (۱۱۴۲-۱۱۴۶ق) و تسلط او بر جزایری مانند قشم و بندرعباس، بار دیگر نشان داد که حکومت مرکزی قادر به تأمین نظم مالی و دیوانی پایدار نیست (فلور، ۱۳۷۱: ۱۲۵-۱۵۹). این شورش نه تنها منجر به غارت شهرها و اخاذی‌های گسترده از تجار شد، بلکه نهادهای دیوانی را در این مناطق به کلی از کار انداخت. برای نمونه، در پی تصرف قشم، بازرگانان به باسعید و پناه بردند و مجبور به پرداخت ۶۰ هزار تومان جریمه شدند (همان: ۱۲۸-۱۴۶). این میزان از تخریب و فشار مالیاتی، حاصل نبود نهادهای دیوانی و نظارت‌های مالی منظم بود.

در دوره نادرشاه، ساختار دیوانی بیش از هر زمان دیگر تحت تأثیر جنگ‌های مکرر، شورش‌های ایالتی و سیاست‌های مالی فشرده قرار گرفت. جنگ‌های فراگیر با کشورهای بیگانه همچون عثمانی، روسیه، هند، ازبکان و نیروهای داخلی مانند بلوچ‌ها، بختیاری‌ها و داغستانی‌ها نه تنها منابع مالی کشور را تحلیل برد، بلکه انسجام اداری میان مرکز و ایالات را به طور جدی مختل کرد. تأمین هزینه‌های جنگ مستلزم فشار بی سابقه مالیاتی بر ایالات بود؛ فشارهایی که اغلب خارج از چارچوب دیوانی و توسط مأموران محلی و نظامیان به اجرا گذاشته می‌شد.

در این دوره، مقاومت گسترده مردم ایالات در برابر فشارهای مالیاتی، به یکی از عوامل اصلی قطع ارتباط دیوانی مرکز با نواحی دورافتاده تبدیل شد. شورش محمدخان بلوچ در جنوب کشور، نمونه روشنی از این وضعیت بود. این شورش در واکنش به تحمیل مالیات‌های سنگین توسط متصدیان مالیاتی نادرشاه شکل گرفت و محمدخان با وعده کاهش مالیات و حمایت از مردم، توانست حمایت اجتماعی گسترده‌ای را جلب کند (حزین لاهیجی، ۱۳۳۲: ۱۰۵). این رخداد، علاوه بر ایجاد چالش امنیتی برای حکومت مرکزی، ضعف ساختار دیوانی در ایالات و ناتوانی مرکز در اداره و نظارت مؤثر بر مناطق جنوبی را آشکار ساخت.

نظام مالیاتی در دوره نادرشاه با فشارهای فزاینده‌ای همراه شد. ژان اوتر گزارش می‌کند که نادر برای تأمین هزینه‌های گسترده جنگ‌های زمینی و دریایی، مالیاتی جدید به مبلغ ۷۰۰ هزار تومان بر سراسر ایران وضع کرد (اوتر، ۱۳۶۳: ۲۳۵). این تصمیم موجی از نارضایتی عمومی برانگیخت و زمینه‌ساز شورش‌های پی‌درپی در نقاط مختلف کشور شد. پس از شکست نادر در داغستان (۱۱۵۴-۱۱۵۶ق)، او برای جبران هزینه‌ها و بازگرداندن

کنترل مالی، فرمانی برای وصول مالیات‌های عقب‌افتاده، احیای خراج‌های لغو شده و حتی اخذ باج‌های تازه صادر کرد (اشرفیان، ۱۳۵۶: ۱۰۸).

در ایالات مرزی و مناطق جنگ‌زده، دیوان‌سالاری مالی تا حدودی از کار افتاده بود. عملکرد نهادهای اداری، دیگر مبتنی بر محاسبه و بودجه‌بندی نبود، بلکه به ابزار تأمین هزینه‌های اضطراری جنگ تبدیل شده بود. برای مثال، در مشهد، اقامت طولانی لشکریان نادری نه تنها منابع منطقه را از بین برد، بلکه خود ارتش به عاملی برای اخاذی، خشونت و فشار تبدیل شد (همان: ۸۷). علیقلی خان، سپهسالار خراسان در سال ۱۱۵۲ق در نامه‌ای به رضاقلی خان گزارش می‌دهد که مردم خراسان از حضور لشکر «مشقت تحمل‌ناپذیری» متحمل شده‌اند و پیش‌بینی می‌کند که ماندگاری بیشتر این نیروها در مشهد، منجر به ورشکستگی این ایالت خواهد شد. اقامت طولانی لشکر نه تنها وضعیت اقتصادی را به شدت تحت تأثیر قرار داد، بلکه انعکاس فاجعه‌باری در زندگی روزمره مردم داشت؛ چرا که نظامیان در غارتگری و بهره‌کشی از مردم، کمابیش با اشغالگران بیگانه تفاوتی نداشتند. لشکر با اقدامات خود موجب سختی طاقت‌فرسا برای مردم شده و بی‌توجهی شاه به این وضعیت، شرایط را وخیم‌تر ساخت (همان).

شورش‌های گسترده‌ای در واکنش به این فشارها شکل گرفت. قیام قاجارهای استرآباد در سال ۱۱۵۶ق، که از ناحیه هزارجریب آغاز شد، مستقیماً ناشی از ستم مالیاتی و خشونت مأموران مالیاتی بود (مروی، ۱۳۶۴: ۹۵۹/۳-۹۶۳). در جریان قیام، اختلافات داخلی میان گروه‌های مختلف به‌ویژه بین قاجارها و یموت‌ها که رهبری قیام را در دست داشتند، با رعایا و توده‌های شهری شدت یافت. حاکمانی که از سوی قاجارها و یموت‌ها انتخاب شده بودند، در غارت و چپاول کشاورزان به اندازه مأموران مالیاتی شاه‌بی‌رحم بودند و این امر نارضایتی عمیقی در میان مردم به‌ویژه ساکنان ساری و بارفروش ایجاد کرد. به دنبال شکست محمدحسن خان قاجار، مردم بارفروش به خونخواهی برخاستند و اسماعیل بیگ، حاکم یموت، را به قتل رساندند. در مازندران نیز کشاورزان یکی از بزرگان قاجار که در قیام شرکت داشت، به نام صدیق آقا را دستگیر و اعدام کردند. این اختلافات داخلی و سرکوب شدید مردم توسط نیروهای شورشی منجر به شکست نهایی قیام گردید؛ در جریان سرکوب، بسیاری از کشاورزان شکنجه شدند، تعداد قابل توجهی به قتل رسیدند و شماری نیز به نیشابور کوچ داده شدند (Hanway, 1754: 203-204).

قیام فارس در سال ۱۱۵۷ ق یکی از شدیدترین شورش‌های این دوره بود. در این قیام، مناطق وسیعی از جنوب و غرب کشور، از جمله شیراز، حویزه، شوشتر و لار، به صحنه اعتراضات و جنگ‌های داخلی تبدیل شدند. مأموران مالیاتی، بدون پاسخ‌گویی به مرکز، به شکنجه، قتل و تحمیل مالیات‌های سنگین متوسل می‌شدند (همان: ۳/ ۹۳۷). در شیراز، شدت فشارهای مالیاتی به حدی بود که بسیاری از مردم، از تأمین مالیات ناتوان شده و ناچار فرزندان خود را برای فروش عرضه کردند؛ وضعیتی که سرانجام به شکل‌گیری قیامی گسترده علیه حکومت انجامید. نابسامانی اداری و فقدان نظارت مرکزی نیز زمینه را برای ظهور حکومت‌های محلی مانند قدرت‌گیری تقی‌خان در فارس، فراهم ساخت. در سال‌های پایانی سلطنت نادرشاه، میزان مالیات‌ستانی بیش از هر زمان دیگری افزایش یافت و شورش‌هایی در بحرین، خوی، اصفهان و سیستان رخ داد (همان: ۳/ ۹۹۹-۱۰۰۵). مأموران مالیاتی، که خارج از هر چارچوب قانونی عمل می‌کردند، با مقاومت شدید مردم روبه‌رو شدند و در مواردی فراتر از مصادره اموال، مرتکب شکنجه، قتل و حتی فروش کودکان می‌شدند (گزارش کارملیت‌ها از ایران، ۱۳۸۱: ۶۶-۷۲).

در پاسخ به این بحران‌ها، نادرشاه دست به اصلاحات اداری زد. او با تمرکز قدرت در دیوان‌اعلی، مناصب سنتی مانند وزیر اعظم، قوللر آقاسی و ایشیک آقاسی‌باشی را حذف کرد و اداره مالی ایالات را مستقیماً زیر نظر گرفت (مروی، ۱۳۶۴: ۲/ ۴۵۷). این اصلاحات، اگرچه ظاهراً با هدف کاهش سوءاستفاده و افزایش تمرکز مالی صورت گرفت، اما در عمل نتوانست نظم دیوانی ازهم‌گسیخته را بازسازی کند. در عمل، فشارهای ناشی از جنگ موجب شد منطق دیوانی و مالی جای خود را به منطق غارتی بدهد. اخاذی‌های بی‌قاعده، مصادره ثروت‌های محلی و اعمال مالیات‌های سنگین بدون نظارت مرکز، نظم اداری را مختل کرد. دستگاه دیوانی از وظیفه اصلی خود، یعنی تنظیم منابع برای حفظ نظم و رفاه، فاصله گرفت و عملاً به ابزاری برای تأمین هزینه‌های لشکرهای جنگی تبدیل شد (اکسورثی، ۱۳۸۸: ۲۱۶-۲۱۷).

با مرگ نادرشاه، گسست‌های دیوانی بیش از پیش آشکار شد. ساختار سیاسی و اداری کشور به دو بخش رقیب تقسیم گردید و دیوان‌سالاری مرکزی انسجام خود را از دست داد. در چنین فضایی، ایالاتی مانند اصفهان زیر سلطه گروه‌های نظامی متعدد-از لرها و بختیاری‌ها تا افغان‌ها و ازبک‌ها- قرار گرفتند؛ نیروهایی که در غیاب مرجعیت اداری واحد، به وضع مالیات‌های خودسرانه روی آوردند (گزارش کارملیت‌ها از ایران، ۱۳۸۱: ۹۷-۱۰۱).

در دوره زندیه، با آن که کریم خان کوشید ثبات سیاسی را در بسیاری از نواحی برقرار سازد، اما پیوستگی نهادی میان مرکز و ایالات همچنان متزلزل باقی ماند. ساختار دیوانی که در دوره های پیشین در نتیجه جنگ های داخلی و فشارهای مالیاتی دچار فروپاشی شده بود، در این دوره تنها به صورت محدود و غیرمتمرکز بازسازی شد. پس از ورود کریم خان به قدرت، نهاد دیوانی در بسیاری از مناطق همچنان در وضعیت نیمه فروپاشیده به سر می برد و اقتدار مرکزی در برابر حکام محلی محدود بود.

اگرچه سیاست مالیاتی کریم خان با تساهل و مدارای بیشتری همراه بود، اما ناتوانی حکومت مرکزی در نظارت مستقیم بر عملکرد ایالات، موجب تداوم اختلال در پیوندهای دیوانی شد. برای نمونه، در جریان تصرف کرمان، به سبب فقر و نابسامانی اقتصادی گسترده، کریم خان مردم این ولایت را از پرداخت مالیات یک ساله معاف کرد (نامی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۵۳). این بخشش، گرچه نشانه ای از تساهل مالی بود، اما در عین حال نشان از ضعف دستگاه مالی مرکزی و ناتوانی در اجرای یک سیاست مالی فراگیر داشت. در نواحی شمالی و شرقی که خارج از کنترل مستقیم زندیه قرار داشتند، بسیاری از ولایات یا مالیات خود را نمی پرداختند یا با تأخیر و کاستی به دیوان مرکزی ارسال می کردند. نمونه آن گرجستان و شیروان بود که علی رغم تأخیر در پرداخت، با واکنش سریع و سختگیرانه روبه رو نمی شدند (گلستانه، ۱۳۴۴: ۱۸۲). این تسامح، افزون بر جنبه اداری، کارکردی سیاسی نیز داشت؛ زیرا حکومت زندیه برای پرهیز از تحریک شورش های مرزی و نیز محدود کردن نفوذ عثمانی، ناچار به مدارا با این مناطق بود. هم زمان، برخی کارگزاران محلی زندیه با بهره گیری از خلأ نظارتی، بخشی از عواید مالیاتی را به نفع خود مصادره کرده و گزارش های مالی دقیق و منظم به مرکز ارائه نمی دادند (پری، ۱۳۶۸: ۳۲۵ و ۳۳۴).

در این دوره توزیع غنایم جنگی نیز از یک الگوی اداری منسجم پیروی نمی کرد. پس از فتح بصره، غنایم نه به خزانه مرکزی منتقل شد و نه در دفترهای دیوانی ثبت شد، بلکه به صورت مستقیم میان همراهان و جنگجویان تقسیم گردید. در نمونه های دیگر - از جمله توقیف اموال میرمها یا مصادره دارایی های تقی خان - اموال ضبط شده بدون طی مراحل دیوانی و ثبت مالی، مستقیماً در میان افراد مورد نظر پخش شد (همان). این رویه ها گویای فرسایش جدی سازوکارهای حسابداری و نظارت مالی و چیرگی منطق نظامی گری بر

فرآیندهای اداری بود؛ وضعیتی که نشان می‌دهد ساختار دیوانی قادر به کنترل و هدایت درآمدهای ناشی از جنگ نبود و اقتدار نظامی جایگزین نظم اداری گردید.

کریم‌خان با بهره‌گیری از شیوه‌های غیررسمی، همچون اعطای امتیازهای محلی یا واگذاری بنادر به شیوخ برای اجاره‌داری، کوشید منابع درآمدی حکومت را تأمین کند. به‌طور مثال، بندر لنگه و جزایر تابعه در قراردادی به رئیس طایفه قاسمی واگذار شد (بنی‌عباسیان بستکی، ۱۳۳۹: ۱۲۸-۱۲۹). هرچند این قراردادها در ظاهر در چارچوب حکمرانی مرکزی انجام شد، اما در عمل، موجب تقویت خودمختاری شیوخ محلی و گسست تدریجی از نظم دیوانی مرکزی شد. در نواحی ساحلی، بسیاری از حکام محلی، از جمله شیخ محمد بستکی، میرمهنا و قائد حیدر گناوه‌ای، عملاً اقدام به وضع قانون، جمع‌آوری مالیات و قراردادهای خارجی بدون هماهنگی با مرکز می‌کردند (القاسمی، ۱۳۸۷: ۱۳۸). این خودمختاری به‌گونه‌ای بود که در سال ۱۷۰۱ق، کریم‌خان ناچار شد برای سرکوب آنان، سپاهی ۱۵ هزار نفری بسیج کند (فلور، ۱۳۷۱: ۷۸). این درگیری‌ها، آشکارا نشانه ضعف نظارت اداری مرکزی و تسلط مناسبات نظامی بر روابط میان مرکز و ایالات بود.

عدم پرداخت مالیات از سوی این قدرت‌های محلی، نه تنها نشانه مقاومت اقتصادی، بلکه بیانگر گسست سیاسی از دیوان مرکزی بود. نیپور به‌روشنی می‌نویسد که بسیاری از رؤسای طوایف و مناطق محلی، بدون اعتنا به اقتدار مرکزی، حکومت مستقلی برقرار کرده بودند و حکومت مرکزی تنها زمانی دخالت می‌کرد که منابع مالی جدی در میان بود یا خطری از ناحیه آن‌ها احساس می‌شد (نیپور، ۱۳۵۴: ۴۷ و ۵۵ و ۲۰۶). سیاست اقتصادی حکومت زندیه در خلیج فارس، بیش از آن‌که مبتنی بر دیوان‌سالاری متمرکز باشد، به دیپلماسی محلی و پیمان‌های غیررسمی وابسته بود. از این‌رو، انسجام دیوانی در نواحی مرزی و ساحلی به‌شدت تضعیف شده بود و به‌جای نظم اداری منسجم، شبکه‌ای از مناسبات فردی و قبیله‌ای شکل گرفته بود.

شورش‌های مالیاتی این دوره نیز خود نشانه‌ای از استمرار بحران در پیوندهای دیوانی و ناتوانی مرکز در اعمال نظارت مؤثر بر ایالات بود. شورش مردم شیراز علیه ندرخان (کلاتر، ۱۳۲۵: ۵۰)، شورش تقی‌خان درانی در کرمان (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۱۵۲) و اعتراض مردم اصفهان به زیاده‌خواهی حاجی محمد رنانی، حاکم شهر (دنبلی، ۱۳۴۹:

۲۷۰-۲۷۲) همگی نمونه‌های روشنی از بی‌نظمی دیوانی، سوءاستفاده مالی و گسست نظارتی میان مرکز و ایالات‌اند.

نظام تیول‌داری که در اواخر دوره صفویه روند محدودسازی آن آغاز شده بود، در دوره زندیه دوباره احیا شد. هرچند کریم‌خان در برخورد با برخی تیول‌داران خاطی - از جمله با مصادره اموال یا اجرای مجازات‌های سخت مانند اعدام - کوشید انضباط اداری را تثبیت کند، اما در عمل تیول‌داری به سازوکار اصلی پرداخت مواجب نظامیان و اداره امور ولایات تبدیل شد (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۷۴). احیای این ساختار نه تنها از تضعیف تدریجی دیوان‌سالاری متمرکز حکایت دارد، بلکه نشان می‌دهد نظام حکمرانی زندیه ناگزیر به تکیه بر شیوه‌های سنتی واگذاری اراضی و درآمدها برای حفظ نظم محلی و تأمین هزینه‌های نظامی بوده است؛ امری که اصلاحات اداری را محدود و وابستگی حکومت به قدرت‌های محلی را تقویت کرده بود.

در مناطق جنوبی، حتی اعلام وفاداری ظاهری شیوخ به حکومت مرکزی نیز به معنای تبعیت واقعی آنان نبود. حکومت مرکزی جز در مواقع بروز بحران، دخالت مؤثری در اداره این نواحی نداشت و در شرایط عادی نیز هیچ سازوکار منسجم دیوانی برای نظارت، حسابرسی مالی یا کنترل اداری بر عملکرد شیوخ وجود نداشت (القاسمی، ۱۳۸۷: ۱۳۸). در نهایت، دیوان‌سالاری که در دوره صفویه مبتنی بر ارتباط‌های سلسله‌مراقبتی، حسابرسی منظم و گزارش‌های دیوانی بود، در دوره زندیه عمدتاً به یک سازوکار چانه‌زنی سیاسی بدل شد. اطلاعات اداری و مالی از بسیاری ایالات در دست نبود و مرکز تنها در مناطق معدودی مانند فارس و اصفهان قدرت نظارت نسبی داشت. در دیگر مناطق، ساختار دیوانی یا تضعیف شده بود یا تحت سلطه حکام محلی و روابط غیررسمی قرار گرفته بود.

۴. ورود نظامیان به ساختارهای دیوانی - مالی

در اواخر دوره صفوی، شدت یافتن رقابت میان امرای قزلباش، دیوانیان و درباریان موجب فروریختن مرزهای کارکردی نهادهای مالی و اداری شد و راه را برای مداخله مستقیم نیروهای نظامی در امور دیوانی هموار کرد. حکومت صفوی که بر تعادل میان «اهل شمشیر» و «اهل قلم» استوار بود، با تضعیف اقتدار پادشاه و اوج‌گیری کشمکش‌های درونی میان گروه‌های نظامی و اداری از انسجام پیشین خود فاصله گرفت. پیامد این اختلال، رواج

خرید و فروش مناصب، گسترش رشوه‌گیری و افزایش نفوذ درباریان در انتصاب حکام ایالات بود؛ روندی که به تضعیف سازوکارهای نظارتی دیوان استیفا انجامید.

هم‌زمان، کاهش اقتدار وزیر اعظم در مدیریت مالی سبب شد تا پرداخت مواجب سپاه از کنترل وزارت خارج شود و در اختیار مقام‌های غیرمسئولی مانند ملاباشی و حکیم باشی قرار گیرد. این افراد به جای پرداخت نقدی از خزانه، برات‌های چندماهه صادر می‌کردند و وصول آن‌ها را بر عهده ایالات می‌گذاشتند. در نتیجه، سپاهیان برای دریافت حقوق خود ناچار به سفرهای طولانی می‌شدند (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۸۵). این وضعیت عملاً نیروهای نظامی را در فرآیندهای مدیریت مالی ایالات، نظارت بر عواید و کنترل منابع محلی دخیل ساخت و موجب شد مرز میان اقتدار نظامی و ساختارهای دیوانی بیش از پیش مخدوش شود.

در چنین فضایی، تعارضات نظامیان و دیوانیان به‌ویژه در دوره‌های بحرانی شدت گرفت و تصمیم‌گیری‌های مالی و نظامی را مختل ساخت. در مواجهه با تهدید افغان‌ها نیز همین اختلافات موجب بی‌اعتنایی به پیشنهادهای مالی وزیر اعظم برای تجهیز نیروها شد (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۲۵، ۱۲۹، ۲۲۷). این مجموعه عوامل کارکرد مالی دولت را مختل و زمینه نفوذ فزاینده امرای نظامی بر امور اداری و مالی را فراهم کرد و یکی از عوامل مهم ناتوانی حکومت صفوی در تأمین هزینه‌های جنگ بود.

با فروپاشی دولت مرکزی و پیشروی افغان‌ها، این روند به شکل آشکارتری ادامه یافت. دستگاه دیوانی صفوی - متشکل از مستوفیان، وزیران، دبیران و ناظران مالی - به حاشیه رانده شد. در مقابل، سرداران قبیله‌ای افغان و نیروهای وابسته به آنان بدون برخورداری از تجربه اداری، کنترل مراکز مالی و اداری را در دست گرفتند و ساختار دیوانی را جایگزین نظم مبتنی بر قدرت نظامی و قهری کردند.

یکی از بارزترین ویژگی‌های این دوره، فروپاشی نظم حسابرسی و مالی در ایالات و مرکز بود. منابع معیشتی مردم، بازرگانان و کشاورزان، که پیش‌تر زیر نظر دیوان مالی، طبق دفاتر و مکاتبات دقیق و سلسله‌مراتب بوروکراتیک جمع‌آوری و تنظیم می‌شد، اکنون مستقیماً هدف تصرف و تاراج نیروهای نظامی افغان قرار گرفت. گزارش‌ها نشان می‌دهد که در این دوره، سربازان افغان به‌طور مستقیم مسئول اخذ مالیات شدند (گیلانتر، ۱۳۷۱: ۹۹-۱۰۴). در چنین ساختاری، هیچ مستوفی یا صاحب‌منصب دیوانی برای تنظیم دخل و خرج، ثبت عایدات یا نظارت بر عملکرد حکام ایالات وجود نداشت. وظایف مالی و

اداری عملاً به سردان و افسران سپرده شده بود و آنان خود به ضبط اموال، وصول مالیات و حتی توزیع غنایم می پرداختند (فلور، ۱۳۶۵: ۲۴۴). به احتمال زیاد این وضعیت تنها به حوزه مالی محدود نبود، بلکه در حوزه‌های دیگر مانند امور امنیتی، قضایی و اجرایی نیز نظامیان افغان جایگزین دیوانیان شدند. در نتیجه، اداره امور، بیشتر به مجموعه‌ای از دستورهای نظامی، رفتارهای قهری، و اقدامات غارتگرانه تبدیل شد.

یکی از مهم‌ترین پیامدهای نظامی‌سازی ساختار اداری، تغییر در شیوه وصول مالیات بود. در دوره صفوی، مالیات‌گیری بر مبنای محاسبه دقیق، ثبت در دفاتر مالی، تعیین سهم خراج، رعایت تناسب میان درآمد و هزینه و تنظیم املاک خالصه دیوانی انجام می‌شد. اما با استیلای افغان‌ها، این سازوکار محاسبه‌محور فرو ریخت و مالیات عملاً کارکردی مشابه غنیمت‌جنگی پیدا کرد. چنان‌که کروسینسکی می‌نویسد: «محمود به سپاه افغانه یک دینار نمی‌داد و هر که مواجب می‌خواست، می‌گفتند بروید فلان شهر را تسخیر کنید و هر آنچه در آن شهر باشد غارت کنید. این مواجب شماست» (کروسینسکی، ۱۳۶۳: ۷۱). در واقع، آنچه ماهیت اداری این دوره را به خوبی توضیح می‌دهد، جایگزینی «نظم دیوانی» با «اقتدار نظامی» است. این دگرگونی نتیجه مستقیم منطق جنگی حاکم، ناامنی گسترده و تسلط نیروهای نظامی فاقد تجربه اداری بر امور اجرایی و مالی بود.

یکی از نمونه‌های شاخص این آشفتگی، وضعیت جلفا و نواحی پیرامونی آن بود. در سال ۱۳۵۱ق، نیروهای افغان مالیات‌های بسیار سنگینی بر ساکنان این منطقه وضع کردند. آرامنه جلفا موظف شدند ۵۰۰ دست لباس ابریشمی و پنبه‌ای، انواع پارچه‌های پهن و شال‌های پشمی و همچنین وسایل خواب نظامی مانند لحاف و تشک برای نیروهای افغان فراهم کنند. علاوه بر این، تأمین ۸۰۰۰ دست جامه بلند نظامی نیز بر عهده آنان قرار گرفت. فشارها به همین جا محدود نشد و کدخدایان ارمنی ناچار شدند سندی را امضا کنند که براساس آن، باید مبلغ سنگین ۵۴۳۵۰ تومان به عنوان مالیات و خسارت به نیروهای افغان پرداخت می‌کردند (گیلانز، ۱۳۷۱: ۹۹-۱۰۴). این نوع مالیات‌گیری، نه با ارجاع به دفاتر دیوانی، بلکه با تهدید نظامی و اعمال فشار قهری انجام می‌گرفت و بیانگر نابودی کامل نظم مالیاتی مبتنی بر قواعد دیوان سالاری است.

نتیجه چنین وضعیتی، نابودی مشروعیت نهاد دولت در میان مردم بود. با از بین رفتن اعتماد به ساختار دیوانی، مردم دیگر نه تنها حاضر به ثبت اموال خود نبودند، بلکه تلاش می‌کردند هرگونه نشانی از دارایی‌هایشان را پنهان کنند. طبق گزارش منابع بازرگانان از

معامله با دولت پرهیز می‌کردند، زیرا می‌دانستند نه قراردادشان تضمین دارد و نه دارایی‌شان در امان است. در چنین شرایطی، دیگر فرمان‌های دیوانی، حواله‌ها، برات‌ها یا دفاتر ثبت، ارزش و کارکرد حقوقی و سیاسی خود را از دست دادند (فلور، ۱۳۶۵: ۲۵۱). نهادهایی که زمانی ضامن نظم، مشروعیت و حافظ منافع مردم بودند، اکنون برای عموم جامعه تهدیدی بی‌ثبات و غارتگر تلقی می‌شدند.

فروپاشی نهاد دیوان‌سالاری در دوره افغان‌ها فقط به مرکز محدود نبود، بلکه در ایالات نیز بازتاب شدیدی داشت. پس از سقوط اصفهان، بسیاری از دفاتر دیوانی مرکزی و ایالتی یا توسط نیروهای افغان غارت شدند، یا در آتش سوختند (انصاری، ۱۳۷۸: ۷۷-۸۰). اسناد رسمی مالیاتی، مکاتبات، دفاتر ثبت اموال و حواله‌ها که شالوده ارتباط بین مرکز و ایالات بودند، از میان رفتند. این به معنای نابودی حافظه اداری و اجرایی حکومت بود. در نتیجه، شبکه اداری سنتی کشور به شدت تضعیف شد. این آشفتگی، بازتاب مستقیم حذف دیوانیان از عرصه تصمیم‌گیری و واگذاری همه امور به فرماندهان نظامی بود.

با روی کار آمدن نادرشاه و تأسیس حکومت افشاریه، گرچه تلاش‌هایی برای بازسازی حکومت صورت گرفت، اما این بازسازی در خدمت اهداف نظامی و جنگ‌طلبانه شاه جدید قرار گرفت. در واقع، نادرشاه با هدف تأمین منابع، لجستیک و پشتیبانی ارتش عظیم و پرهزینه‌اش به بازسازی دیوان‌سالاری پرداخت. به همین دلیل، دوره افشاریه را می‌توان نماد «نظامی‌سازی دیوان‌سالاری» دانست؛ فرآیندی که در آن، نهادهای اداری به ابزار مستقیم قدرت نظامی بدل شدند.

از آغاز سلطنت، نادرشاه نسبت به دیوانیان بدگمان بود و بسیاری از آنان را - به سبب پیوندهایشان با خاندان صفوی - از مناصب برکنار کرد یا کنار گذاشت. این بی‌اعتمادی، عملاً پایه‌های دیوان‌سالاری موروثی صفوی را از همان ابتدا تضعیف ساخت. بنا بر گزارش‌ها، «نادرشاه به سبب سوءظنی که به دیوانیان داشت و آنان را هوادار خاندان صفوی می‌دانست، شخصاً بر آنان و امور مالی نظارت می‌کرد» (کلانتر، ۱۳۶۲: ۲۳). این بی‌اعتمادی از تجربه نادر در فضای جنگی قدرت‌یابی او سرچشمه می‌گرفت؛ وضعیتی که در آن، وفاداری نظامی معیار اصلی تشخیص صلاحیت بود و کارآمدی اداری در مرتبه‌ای فروتر قرار می‌گرفت.

در عمل، این نگرش باعث شد که اداره ایالات نه به دیوانیان کارآزموده، بلکه به خویشاوندان یا سرداران نظامی مورد اعتماد نادر سپرده شود. نادر برای اداره بهتر ولایات،

خویشاوندان و سرداران نزدیک به خود را به عنوان حکام ایالات برگزید (مروی، ۱۳۶۴: ۲/ ۴۵۸). این حکام نظامی، نه تنها فاقد آموزش اداری بودند، بلکه در اکثر موارد از قوانین اداری و روش های تنظیم دخل و خرج بی اطلاع بودند. آنان بر اساس فرمان های مستقیم شاه عمل می کردند و تمامی تمرکز آنان بر گردآوری منابع برای ارتش و سرکوب شورش ها بود. نتیجه این واگذاری قدرت به سرداران نظامی، از میان رفتن استقلال و کارکرد تخصصی نهادهای دیوانی بود. نادرشاه بسیاری از مناصب کلیدی، از جمله منصب وزیر اعظم، را برچید و وظایف آن را میان سرداران نظامی واگذار کرد. مناصبی مانند قوللر آقاسی و ایشیک آقاسی باشی نیز از ساختار اداری حذف شدند و اداره امور مالی به افسران نظامی ای سپرده شد که مستقیماً از شاه فرمان می بردند (همان: ۲ / ۴۵۷). این تغییرات، نشان دهنده انتقال تدریجی کارکردهای دیوانی به حوزه نظامی و تضعیف بنیان های سنتی دیوان سالاری بود.

در این ساختار جدید، دیوان سالاری نه برای اداره کشور، بلکه برای تأمین منابع مالی ارتش طراحی شده بود. هدف نادر از بازسازی دستگاه دیوانی، ایجاد نظارت بر درآمدها و هزینه ها بیشتر در راستای لشکرکشی و جنگ بود. به تعبیر اکسورثی، ساختار مالی دولت نادر در خدمت تجهیز سپاه و پرداخت مواجب آن بود و برنامه ریزی اقتصادی کشور به طور کامل تحت سلطه نیازهای جنگی قرار داشت (اکسورثی، ۱۳۸۸: ۲۱۶-۲۱۷).

در حوزه مالیات، نیز این نظامی سازی به وضوح قابل مشاهده است. نادرشاه، که ارتشی بسیار بزرگ و پرهزینه ایجاد کرده بود، به منابع مالی هنگفتی نیاز داشت. به همین دلیل، نادرشاه بر تمرکز مالیاتی تأکید می کرد و می کوشید با کنار گذاشتن واسطه های دیوانی، درآمدهای ایالات را مستقیماً زیر نظر خود بگیرد. بنابر گزارش منابع، او تلاش داشت دیوان اعلی را به مرجع اصلی گردآوری و مصرف مالیات ها تبدیل کند تا منابع مالی بدون تأخیر و اتلاف، در اختیار ارتش قرار گیرد (مروی، ۱۳۶۴: ۲/ ۴۵۷). اما این تمرکزگرایی، به دلیل فقدان پشتوانه مناسب زیرساخت های دیوانی، به ناهماهنگی، فساد و اختلال در فرآیند وصول و مصرف مالیات ها انجامید.

نادرشاه به رغم در اختیار داشتن منابع وسیع، هیچ گاه تلاشی جدی برای بازسازی بنیادین دیوان سالاری نکرد. اقدامات او همواره در چارچوب تأمین نیازهای نظامی تعریف می شد. حتی زمانی که به تجدید ساختار اقتصادی دست زد، هدف اصلی آن، به گفته منابع، اطلاع از

بررسی تأثیرات جنگ بر کارکرد دیوان‌سالاری... (عبدالغفار صابری و دیگران) ۱۷۳

میزان خرابی یا آبادانی ایالات برای بهره‌برداری مالی و نظامی بود، نه بازگرداندن ایالات به مدار نظم دیوانی (همان: ۲ / ۴۵۸).

پس از مرگ نادر کشور دچار نابسامانی و فروپاشی نظم اداری شد. قتل نادرشاه در ۱۱۶۰ ق باعث سقوط سریع نظم نظامی محور او شد. شورش‌ها، غارت شهرها، کاهش شدید جمعیت در برخی مناطق و فرار دیوانیان از دفاتر خود، نشانه‌هایی از این فروپاشی بود. کمپانی‌های خارجی که در ایران دفتر داشتند، یکی‌یکی فعالیت خود را متوقف کردند. چنان‌که کمپانی هند شرقی هلند در سال ۱۱۶۳ ق دفتر خود را در اصفهان بست و دفتر بندرعباس را نیز تعطیل کرد (ورهرام، ۱۳۶۴: ۴۹۶). این امر نشان‌دهنده نبود امنیت اقتصادی، فروپاشی اعتماد عمومی، و از کار افتادن نظم دیوانی است.

در نتیجه برآمدن حکومت زندیه، انتظار می‌رفت که دیوان‌سالاری و نهادهای اداری با بازگشت نسبی ثبات سیاسی، مجدداً احیا شوند. اما واقعیت آن است که در دوران زندیه نیز، همان مسیر «نظامی‌سازی امور اداری» که در دوره نادرشاه آغاز شده بود، در قالبی بومی و ایلانی ادامه یافت. کریم‌خان زند، که ریشه در ایل زند و تجربه نظامی داشت، همچون نادر، بیش از آنکه به نهادهای دیوانی تکیه کند، بر وفاداری ایالات و سرداران نظامی خود متکی بود.

اگرچه کریم‌خان نسبت به مردم با مدارا رفتار می‌کرد و در قیاس با نادر رویکردی انسانی‌تر داشت، اما ساختار حکمرانی او نیز عمدتاً مبتنی بر وفاداری‌های شخصی و روابط ایلانی بود. ایلاتی چون زنگنه، کلهر، گوران و احمدوند، پس از به قدرت رسیدن کریم‌خان، همچنان ستون فقرات سپاه او را تشکیل می‌دادند. این ایلات که به واسطه حمایت از زندیان در جنگ‌های داخلی جایگاه یافته بودند، پس از تثبیت حکومت، در اداره ایالات نیز نقش محوری یافتند. این روند، یعنی واگذاری امور مالی، اجرایی و اجتماعی به سرداران ایلی، نه تنها جایگاه دیوانیان را تضعیف کرد، بلکه ساختار دیوان‌سالاری را به حاشیه راند (پری، ۱۳۶۸: ۳۲۲).

یکی از نشانه‌های بارز گسترش نظامی‌گری در ساختار اداری زندیه، فرمانی است که در سال ۱۱۷۷ ق/ ۱۷۶۴ م از سوی کریم‌خان برای نجفقلی‌خان - حاکم منصوب تبریز - صادر شد. براساس این فرمان، نجفقلی‌خان به منصب بیگلربیگی تبریز گماشته شد و مأموریت یافت که علاوه بر وصول مالیات، امور کشاورزی را سامان دهد، بر آبادانی ولایت تلاش کند و با رعایا رفتاری مساعد داشته باشد. در متن فرمان تأکید شده است که او باید یایغان و

آشوبگران را سرکوب کند، راهزنی را از میان بردارد و از تجاوز توانمندان بر ضعیفان جلوگیری نماید. همچنین وی مأمور بود نسبت به عشایر شقاقی و دیگر قبایل آن نواحی با مدارا رفتار کند، آنان را در محل‌های اصلی سکونت خود مستقر سازد و شرایطی فراهم آورد که به کشت و زرع مشغول شوند و تکالیف خدمتی خود را به جا آورند. در پایان فرمان نیز همه اعیان، بزرگان، رعایا، برزگران و ساکنان تبریز و توابع آن - از جمله خوانین و روسای قبایل - موظف شدند که از او اطاعت کنند (قاجار، ۱۳۷۳: ۱۷۳-۱۷۴).

در بُعد مالی، یکی از ویژگی‌های بارز دوران زندیه، استمرار وابستگی ارتش به منابع مالی دیوانی بود. پرداخت مواجب نظامیان همچنان بر پایه تیول، اقطاع و اراضی خالصه انجام می‌گرفت. سربازان و فرماندهان، املاکی در اختیار داشتند که درآمد آن را تا زمانی که در خدمت بودند، دریافت می‌کردند. گرچه کریم‌خان در صورت تخلف یا شکایت مردمی برخورد شدیدی با این نظامیان می‌کرد (تا حد مصادره اموال یا حتی اعدام)، اما اصل سیستم همچنان بر تیول‌داری و تأمین ارتش از منابع دیوانی استوار بود (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۷۴). این خود نشان می‌دهد که دیوان‌سالاری به‌جای آنکه مجری نظم اداری باشد، در خدمت تأمین نیازهای نظامی و وفاداری‌های ایلی باقی مانده بود.

تساهل مالیاتی کریم‌خان نیز اگرچه در ظاهر رویکردی مردمی و سیاسی داشت، اما در باطن نشانه‌ای از ضعف سیستم مالیاتی منسجم بود. او در بسیاری از موارد، ایالات دورافتاده مانند گرجستان و شیروان را از پرداخت منظم مالیات معاف کرد یا در صورت کوتاهی، با سخت‌گیری چندانی برخورد نمی‌کرد (گلستانه، ۱۳۴۴: ۱۸۲). این مسامحه، به‌ویژه در مورد قبایلی که احتمال شورش یا پیوستن آن‌ها به عثمانی می‌رفت، بیشتر اعمال می‌شد. به گفته ملکم، کریم‌خان حتی اگر اعراب مالیات نمی‌دادند، فقط به صورت نمادین آنان را «سیاست و عقوبت» می‌کرد تا وفاداری‌شان حفظ شود (ملکم، ۱۳۸۰: ۲/ ۵۲۸). در نتیجه، مالیات‌ستانی تابع ملاحظات نظامی و سیاسی شده بود، نه نظم دیوانی و حسابرسی مستمر. این سیاست تساهل مالیاتی، هرچند در کوتاه‌مدت توانست به آرام‌سازی قبایل و ایجاد سطحی از امنیت پایدار کمک کند، در بلندمدت موجب کاهش چشمگیر درآمدهای دولت و تضعیف بنیان‌های مالی حکومت شد. گزارش‌های مالی دوره زندیه نشان می‌دهد که مجموع عایدات خزانه کریم‌خانی در مقایسه با دوران نادرشاه به مراتب کمتر بود. به نقل از رستم‌التواریخ، کل درآمد خزانه - به استثنای مالیات مناطق فرادست مانند قفقاز - حدود ۵۵۰ هزار تومان برآورد می‌شد (آصف، ۱۳۵۲: ۳۲۱). این رقم، در مقایسه با عواید گسترده

دولت افشاریه، به روشنی نشان‌دهنده سقوط درآمدهای حکومتی و ناتوانی دولت مرکزی در استیفای منابع مالی ایالات است.

زمانی که کریم‌خان درگذشت، تنها ۷ هزار تومان در خزانه باقی مانده بود که به سرعت نیز به پایان رسید (اولیویه، ۱۳۷۱: ۹۱). این رقم، حتی با در نظر گرفتن سبک زندگی ساده و کم‌هزینه او، باز هم حاکی از آن است که سازوکار منسجم درآمدی و مالیاتی شکل نگرفته بود. این ضعف ساختاری، هنگامی حادث می‌شد که حکام ولایات از ارسال مالیات به دربار خودداری می‌کردند و کریم خان ناچار بود با استفاده از نیروی نظامی آن‌ها را وادار به پرداخت کند (پری، ۱۳۶۸: ۳۳۴). وقتی ابزار اخذ مالیات از شیوه‌های دیوانی به تهدید و زور نظامی تغییر می‌یابد، نشان از بی‌اثر شدن دستگاه مالیاتی رسمی دارد.

از سوی دیگر، گسترش تیول‌داری - که به واگذاری اراضی و درآمدهای محلی به سرداران و درباریان انجامید - از عوامل مهم کاهش درآمدهای خالصه بود. این روند دولت را از منابع مستقل مالی محروم ساخت و آن را به وفاداری افرادی وابسته کرد که از طریق تیول، زمین و قدرت اقتصادی به دست می‌آوردند. در نتیجه، دستگاه مالی نه تنها در وصول درآمدها ناتوان شد، بلکه هرچه بیشتر در خدمت منافع محلی و نظامی قرار گرفت.

این وابستگی مالی و اداری به نیروهای نظامی و ایلی، موجب شد دیوان‌سالاری در دوره زندگی کارکرد مستقل و تخصصی خود را از دست بدهد. به جای یک ساختار منظم، باثبات و متکی بر قوانین مکتوب اداری، دستگاه حکومت برپایه روابط شخصی، وفاداری ایالات و عملکرد موردی سرداران محلی بنا شده بود. در چنین وضعیتی، نهادهای دیوانی چون دیوان استیفا یا حتی دفترخانه‌های محلی به حاشیه رانده شدند یا عملاً تحت سیطره حکام نظامی ایالتی قرار گرفتند.

۵. تأثیر جنگ بر منصب مستوفی‌گری

در ساختار اداری صفوی، منصب مستوفی‌گری از ارکان اصلی دیوان مالی بود و وظایفی چون تنظیم دفاتر مالی، حسابرسی درآمد و هزینه‌ها، نظارت بر مالیات‌های ایالتی، ارزیابی املاک دولتی و صدور حواله‌جات را بر عهده داشت (میرزا اسمیعا، ۱۳۳۲: ۱۷). با این حال، در دوره شاه سلطان حسین، هم‌زمان با ضعف سیاسی شاه، نفوذ گسترده درباریان و بازگشت قدرت امرای نظامی، این منصب دچار تضعیف ساختاری شد. ناتوانی

مستوفی‌الملک در سازماندهی مالیات‌ها و پرداخت حقوق سپاهیان، به‌ویژه در مواجهه با تهدید افغان‌ها، نمونه‌ای آشکار از این ضعف بود.

گسترش شورش‌ها و جنگ‌های داخلی - از قیام لزگی‌ها و کردها تا طغیان افغان‌های قندهار - دولت را با بحران مالی شدید روبه‌رو کرد. خزانه که پیش‌تر بر اثر ولخرجی و سوء‌مصرف عواید تهی شده بود، توان تأمین هزینه‌های نظامی را نداشت؛ چنان‌که شاه برای جبران کسری بودجه ناچار به استقراض از خویشاوندان شد و حتی از مریم بیگم بیست هزار تومان درخواست کرد (فلور، ۱۳۶۵: ۳۰). ضرب صد هزار تومان پول جدید نیز نتوانست هزینه‌های فزاینده جنگ را پوشش دهد و در نتیجه فشار مالیاتی افزایش یافت. مالیات‌های اضافی - که در بسیاری از مناطق با حضور نظامیان جمع‌آوری می‌شد - نه تنها مشکل مالی دولت را حل نکرد، بلکه نارضایتی عمومی، شورش‌های محلی و کاهش انسجام سیاسی را در پی داشت.

ناتوانی دولت در پرداخت مواجب سپاه، به‌ویژه در مأموریت رستم میرزا، موجب شورش نیروهای نظامی و غارت روستاها شد (همان: ۳۰-۳۵). در تبریز نیز سخت‌گیری‌های مالیاتی موجب شورش مردم شد و شاه بار دیگر دوازده هزار تومان مالیات اضافی وضع کرد (همان: ۳۷). در جنوب کشور، هرچند لطفعلی‌خان در برابر اعراب مسقط پیروزی‌هایی به‌دست آورد، اما مالیات‌های سنگین او اعتراض بازرگانان و شورش لارستان را برانگیخت (همان: ۳۸). این وضعیت نشان می‌دهد که جنگ، همراه با مدیریت مالی نادرست، به فرسایش اقتدار مستوفیان، تضعیف ساختار مالی و گسترش بحران‌های محلی انجامید.

در دوره افشاریه نیز منصب مستوفی‌گری زیر فشار مستقیم جنگ قرار گرفت. لشکرکشی‌های مداوم و هزینه‌های سنگین نظامی، تأمین منابع مالی را بزرگ‌ترین چالش حکومتی ساخت. نادرشاه که به دقت بر امور مالی نظارت داشت، به محدودیت‌های ساختار مستوفی‌گری و گسترش فساد مالی در میان مأموران واقف بود و به همین دلیل دست به تجدید سازمان در امور مالی زد. مطابق «تذکره‌الملوک»، مستوفی‌الممالک موظف بود نسخه‌های دقیق مالیاتی را از عمال ایالات دریافت کرده و عایدات را بی‌کم‌وکاست به خزانه تحویل دهد (میرزا سمیع، ۱۳۳۲: ۱۶-۱۷). جنگ‌های گسترده و فشار برای تأمین هزینه‌های نظامی، مستوفیان را در خط مقدم مدیریت مالی قرار داد، اما همین امر ساختار

مستوفی‌گری را دچار فشار، فساد و ناکارآمدی ساخت و نادرشاه را به تفکیک و تقسیم وظایف واداشت.

در این دوره منصب مستوفی‌الممالک بر خلاف منصب وزارت که به شدت کاستی گرفت، از جمله حساس‌ترین و پرمسئولیت‌ترین مشاغل حکومتی بود، چرا که شاه به دلیل نیاز مداوم به تأمین هزینه‌های جنگ‌ها و لشکرکشی‌های خود، با دقت و وسواس فراوان به امور مالی کشور و هر یک از ایالات رسیدگی می‌کرد (ورهرام، ۱۳۶۸: ۲۳۷). به تعبیری نادرشاه «مورا از ماست می‌کشید» و در محاسبات مالی تسلطی شگفت‌آور داشت؛ چنان‌که محمدکاظم مروی روایت می‌کند، نادرشاه در «تفریغ محاسبه در نیم ساعت نجومی» به گونه‌ای دقیق به محاسبات مالی خراسان و عراق می‌رسید که حتی شمس سیاق، ریاضی‌دان برجسته، نیز در مقابلش به زانو درمی‌آمد (مروی، ۱۳۶۴: ۲/ ۴۵۸).

از سوی دیگر، نادرشاه به سبب طمع و حرص فراوان در انباشت ثروت، خود شخصاً بر عملکرد مستوفی‌الممالک و مستوفیان ولایات نظارت دقیق داشت. وی دخل و خرج ولایات را در اختیار نویسندگان و مستوفیان دیوان‌اعلی گذاشت و محاسبات مالی را به صورت جزئی و کلی در حضور خود بررسی و کنترل می‌کرد؛ حتی تا میزان حبه و دینار هر قریه و مزرعه را شخصاً رسیدگی و جمیع امور مالی را با رأی و نظر خود حل و فصل می‌نمود (همان: ۲/ ۴۵۷). هر چند ممکن است اظهار نظر مروی دربردارنده اندازه‌ای از اغراق باشد اما این دقت و تمرکز نادرشاه بر امور مالی، نشان‌دهنده تأثیر مستقیم شرایط جنگی و نیاز شدید به منابع مالی مستمر برای تأمین مخارج نظامی بود. در چنین فضایی، مستوفی‌الممالک دیگر صرفاً یک مقام اداری نبود، بلکه نقش اساسی در تأمین مالی جنگ‌ها و حفظ ثبات اقتصادی حکومت ایفا می‌کرد؛ با این حال، همین نظارت سخت‌گیرانه در کنار فشارهای ناشی از جنگ و مطالبه‌های مستقیم شاه، ساختار مستوفی‌گری را در معرض فشار و تنش‌های جدی قرار می‌داد.

نادرشاه با شدت گرفتن مسئولیت‌های مالی گسترده و مشکلات عدیده در حوزه مستوفی‌گری در پی جنگ‌های متعدد، منصب مستوفی‌الممالک را میان چهار نفر تقسیم کرد تا هر یک مسئول امور مالی و خزانه بخشی از کشور باشند: آذربایجان و توابع آن (شامل گرجستان) به میرزا شفیع تبریزی، عراق عجم به میرزا باقر خراسانی، خراسان به میرزا علی‌اصغر و فارس به میرزا محمدعلی اصفهانی واگذار شد (همان: ۲/ ۵۴۴ و ۴۵۷). البته همه فعالیت‌های آنان تحت نظارت و کنترل مستقیم نادرشاه بود. علاوه بر این، نادرشاه برای

ولایات نیز وزراء، مستوفیان، عمال و ضابطان مالی منصوب کرد تا نظام مالیاتی گسترده‌ای ایجاد کند (فلور، ۱۳۶۸: ۷۲). این رویدادها به وضوح نمایانگر تأثیر عمیق جنگ‌ها و بحران‌های سیاسی بر ساختار مالی و اداری کشور است؛ نادرشاه که به شدت به منابع مالی برای تأمین هزینه‌های لشکرکشی‌ها و جنگ‌های مداوم نیاز داشت، تلاش کرد با تقسیم وظایف مالی و افزایش نظارت مستقیم بر مستوفیان، کنترل بهتری بر درآمدهای کشور داشته باشد و فساد و سوءاستفاده‌های مالی را کاهش دهد.

نادرشاه در سال ۱۱۵۵ق، عنوان «استیفای ممالک» را به میرزا تقی - که پیش از آن مسئولیت جواهرخانه را بر عهده داشت - واگذار کرد (حدیث نادرشاهی، ۱۳۷۶: ۳۹). پس از این تاریخ، هیچ نشانی از انتصاب مستوفی الممالک جدید دیده نمی‌شود؛ سپس در سال ۱۱۵۸ق از میرزا شفیع تبریزی به عنوان مستوفی عراق و فارس یاد می‌شود. (کلانتر، ۱۳۶۲: ۲۳). می‌توان چنین نتیجه گرفت که در آغاز سلطنت نادرشاه، منصب مستوفی الممالک در اختیار یک نفر بود، اما به دلیل حساسیت نادر در رسیدگی دقیق به امور مالی برای تأمین هزینه‌های جنگ، این مقام بین چهار نفر تقسیم شد. سپس در میانه حکومت نادرشاه، این منصب مجدداً به یک نفر واگذار گردید که میرزا تقی خان شیرازی این مسئولیت را بر عهده داشت. با نزدیک شدن به پایان عمر نادر، تغییرات و جابجایی‌هایی در مناصب رخ داد و دیگر نام مشخصی از مستوفی الممالک کل ایران در منابع دیده نمی‌شود، هرچند هر یک از ولایات مستقلانه مستوفی مخصوص به خود را داشتند.

این ساختار جدید نیز از ناپایداری و بی‌ثباتی در امنیت شغلی و اقتدار اداری مستوفیان رنج می‌برد؛ به گونه‌ای که بسیاری از آنان در معرض خطر مرگ قرار داشتند. نمونه بارز آن قتل میرزا علی اصغر، مستوفی خراسان، به دستور نادرشاه بود؛ چرا که وی در خیمه شاهی در حال گوش دادن به مذاکرات میان نادرشاه و امپراتور هند بود (مروی، ۱۳۶۴: ۷۳۶/۲-۷۳۷). این اتفاق نشان‌دهنده بی‌اعتمادی شدید شاه به مقامات دیوانی و تضعیف شدید امنیت شغلی مستوفیان است.

از سوی دیگر، فساد گسترده مأموران مالیاتی یکی از مهم‌ترین معضلات نظام مالی این دوره بود. بسیاری از عمال مالیاتی با توسل به زور و شکنجه، مالیات مردم را گردآوری می‌کردند اما بخش قابل توجهی از آن را به جای واریز به خزانه، تصرف شخصی می‌نمودند. این فساد، با وجود دقت و سخت‌گیری نادرشاه در تأمین وجوه خزانه و انباشتن آن در خزائن کلات، همچنان ادامه یافت (لکه‌هارت، ۱۳۳۱: ۲۵۲). در واقع، این امر نماد

ضعف نظارت دیوان استیفا و کاهش اعتبار نهادی این منصب در دوره افشاریه است. این وضعیت فساد و سوءاستفاده مالی، تحت نظارت شدید نادرشاه و با تهدید مجازات‌های سخت‌گیرانه برای متخلفان همراه بود. فساد و سوءاستفاده مالی گسترده مأموران مالیاتی و فقدان کنترل کامل مرکزی بر این روند، از مهم‌ترین مشکلات و چالش‌های دوره افشاریه به شمار می‌رفت که تأثیرات جنگ و ناامنی بر سازمان‌های مالی را به خوبی نشان می‌دهد. منصب مستوفی‌الممالک با وجود تزلزل دولت مرکزی پس از قتل نادرشاه، همچنان جایگاه خود را در میان مناصب کلیدی حفظ کرد. از جمله مستوفیان شاخص این دوره، میرزا شفیع تبریزی است که پس از مرگ نادر، در شرایط آشفتگی سیاسی، توانست جایگاه خود را به عنوان مستوفی‌الممالک آذربایجان حفظ کرده و حتی ارتقاء یابد. او ابتدا در خدمت علی‌شاه بود و سپس در سال ۱۱۶۱ق به ابراهیم میرزا پیوست (قاجار، ۱۳۷۳: ۳۵۹). حضور او در دستگاه‌های دو مدعی قدرت، نشانه‌ای از نقش رهبردی مستوفیان در مشروعیت‌بخشی به حکومت‌های محلی است. به‌ویژه در شرایط جنگ داخلی و منازعه بر سر جانشینی، مستوفیان نه تنها کارگزاران مالی، بلکه ابزارهای مهمی در تثبیت مشروعیت و نظم اداری بودند.

بر مبنای منشوری از شاه‌رخ میرزا افشاری به سال ۱۱۶۲ق، میرزا محمدشفیع تبریزی نه تنها به عنوان مستوفی، بلکه به مقام وکالت تبریز و وزارت کل آذربایجان منصوب شد (همان: ۳۶۲-۳۶۳). این ارتقاء را می‌توان ناشی از همزمانی دو عامل دانست: نخست، نیاز شدید شاهزادگان افشاری به تثبیت موقعیت خود در مناطق کلیدی مانند آذربایجان؛ دوم، فقدان یک شبکه دیوانی منسجم که منجر به تمرکز مناصب متعدد در دست یک فرد قابل اعتماد همچون میرزا شفیع می‌شد.

جنگ‌ها و منازعات داخلی همچنین عرصه را برای دخالت مستوفیان در تصمیم‌گیری‌های سیاسی نیز فراهم ساخت. چنان‌که در جریان بروز اختلاف میان بزرگان خراسان و شاه‌رخ میرزا، گروهی از بزرگان به خانه سید محمد متولی رفتند تا او را به عنوان شاه جدید معرفی کنند. در این جمع، میرزا شفیع مستوفی‌الممالک تبریز نیز حضور داشت (مرعشی، ۱۳۶۲: ۱۱۰-۱۱۱). مشارکت مستقیم مستوفیان در این تصمیم‌گیری‌های سیاسی و دعوت از مدعی سلطنت، نشان‌دهنده نقش فزاینده آن‌ها در نظم‌یابی قدرت پس از زوال دولت مرکزی است. این تحول را باید پیامد مستقیم جنگ‌ها و خلأ قدرت دانست؛ چرا که در شرایط عادی، مستوفیان در ساختار دیوان‌سالاری محدود به وظایف اداری - مالی بودند،

اما با فروپاشی نظم پیشین، جایگاه آنان از یک کارگزار مالی به یک بازیگر سیاسی ارتقاء یافت.

در دوره زندگی، منصب مستوفی الممالک همچون ارکان دیوانی، از بی‌ثباتی ناشی از جنگ‌ها، رقابت‌های داخلی و تحولات قدرت متأثر گردید. نخستین مستوفی الممالک دوره کریم خان، تراب‌خان چگینی بود؛ شخصیتی که انتصابش به این مقام احتمالاً بیش از آنکه ناشی از تخصص دیوانی باشد، ریشه در پیوندهای سیاسی و قبیله‌ای داشت. با این حال، مشارکت وی در شورش زکی‌خان، از مدعیان قدرت در آغاز حکومت کریم خان، موجب شد تا در سال ۱۱۷۷ ق به فرمان کریم خان اعدام شود (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۲۸-۲۳۱). این واقعه نشان می‌دهد که وفاداری سیاسی و موقعیت در نزاع‌های قدرت، تأثیر مستقیمی بر سرنوشت صاحبان سنتی دیوانی داشت و آن‌ها را نیز در معرض تغییرات ناگهانی قرار می‌داد.

پس از حذف تراب‌خان، منصب مستوفی الممالک به میرزا محمد بروجردی واگذار شد؛ وی که سابقه‌ای در ثبت امور مالی داشت، در فضایی که پس از دفع شورش به وجود آمد، به خدمت در رأس نظام مالی ارتقاء یافت (همان: ۲۳۱). این انتقال، علاوه بر کارکردهای دیوانی، ناظر بر ضرورت بازسازی ساختار دیوانی در واکنش به بحران‌های ناشی از جنگ و شورش بود. همان روز، میرزا عقیل اصفهانی، از مستوفیان عالی‌رتبه و دبیران درباری نیز به دلیل احتمال همدستی یا بی‌اعتمادی سیاسی، به دستور وکیل کشته شد (موسوی نامی، ۱۳۶۸: ۱۱۶). این برخورد با مستوفیان نشانگر شدت ملاحظات سیاسی در انتصاب یا حذف صاحبان مناصب مالی در بستر جنگ و رقابت قدرت است.

جنگ‌ها و رقابت‌های سیاسی نه تنها موجب نابسامانی ساختارهای دیوانی شدند، بلکه باعث شدند افراد با تجربه، که توانایی تطابق با شرایط متغیر داشتند، به سرمایه‌هایی مهم برای دولت‌های جانشین تبدیل شوند. میرزا رضی یکی از بارزترین نمونه‌های این روند است؛ مستوفی‌ای که در سه مقطع بحرانی تاریخ ایران - دوران متزلزل شاه سلیمان ثانی، حکومت زندیه و آغاز سلطنت قاجار - نقش دیوانی خود را حفظ کرد (قاجار، ۱۳۷۳: ۳۳۵) و از دل جنگ و آشوب، به بازسازی نسبی دیوان‌سالاری در حکومت نوظهور آقامحمدخان کمک کرد.

در دوره زندگی، مستوفیان نه تنها مسئول تنظیم و نظارت بر امور مالی و اداری بودند، بلکه به دلیل بی‌ثباتی سیاسی ناشی از جنگ‌های داخلی، رقابت‌های جانشینی و فروپاشی

نظم مرکزی، ناگزیر به ایفای نقش‌هایی فراتر از وظایف دیوانی مرسوم شدند. براساس منابع، میرزاخلیل خان فراهانی، از مستوفیان عظام و اهل دفتر، همراه قاضی عسگر مأمور شد تا با نامه و مهر محمدجعفر خان زند، نزد حاجی علیقلی خان کازرونی از امرای کریم خان که در کارزون سر به شورش برداشته و به عزم تسخیر شیراز تا دشت ارژن آمده بود، رفته و از او تقاضای اطاعت و همراهی کنند (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۷۳۱). این مأموریت در بافتی از بحران‌های سیاسی و تقابل مدعیان قدرت صورت گرفت، و به خوبی نشان می‌دهد که مستوفیان در غیاب ساختار منسجم سیاسی، به ابزار دیپلماتیک نیز بدل شدند. اعزام مستوفی برای چنین مأموریتی، نشانه‌ای از اتکای دولت بر شبکه دیوانی برای تثبیت قدرت در میدان‌های منازعه سیاسی است؛ به‌ویژه در شرایطی که جنگ و کشمکش، کانال‌های رسمی ارتباط میان مرکز و ایالات را مختل ساخته بود.

نمونه‌ای از این نوع کارکرد چندگانه، مأموریت میرزا عنایت الله اصفهانی، یکی از مستوفیان معتمد و از ریش سفیدان دفترخانه دربار علی مرادخان زند، برای خواستگاری علیمراد خان از دختر هدایت الله خان گیلانی، حاکم محلی گیلان است (همان: ۶۶۴). سفر او به گیلان در واقع بخشی از سیاست اتحادسازی با حکام محلی در شرایط بحران بود. این مأموریت‌های سیاسی - اجتماعی، اگرچه در ظاهر ماهیتی غیراداری داشتند، اما در عمل در راستای ترمیم پیوندهای قدرت مرکزی با نواحی پیرامونی و کاهش آثار فروپاشی ناشی از جنگ انجام می‌شدند.

۶. نتیجه‌گیری

جنگ‌های مداوم، شورش‌های داخلی و هجوم خارجی در سده ۱۲ق موجب اختلال جدی در اداره امور مالی و عملکرد دیوان استیفا شد. در این دوره، نهاد دیوان استیفا که پیشتر ضامن جمع‌آوری مالیات‌ها و ساماندهی درآمدهای خالصه بود، تحت فشار بحران‌های نظامی و سیاسی قرار گرفت و کارکرد آن محدود شد. فساد گسترده مأموران مالیاتی، عدم امکان نظارت کامل مرکز بر ولایات و خودسر شدن عمال مالی، موجب شد درآمدهای حکومتی ناپایدار شود و بسیاری از منابع مالی به جای خزانه، به جیب افراد محلی و نظامیان سرازیر شود. این شرایط همچنین باعث شد مستوفیان به جای تمرکز بر برنامه‌ریزی بلندمدت مالی، درگیر رفع سریع نیازهای نظامی و سیاسی شوند و دیوان استیفا نقش موثر خود را از دست دهد. در دوره زندیه وابستگی اداری - مالی به نیروهای قبیله‌ای و

تیول‌داری موجب شد مستوفیان در عمل به ابزار تثبیت قدرت و حل بحران‌های سیاسی بدل شوند. مأموریت‌هایی مانند اعزام مستوفیان برای اقناع حاکمان شورشی و مشارکت در توافقات سیاسی نشان داد که وظایف دیوان استیفا دیگر محدود به امور مالی نبود و نقش آن در مدیریت بحران و مشروعیت بخشی حکام محلی افزایش یافت.

یکی از پیامدهای مستقیم جنگ‌ها، جایگزینی تدریجی نظامیان به جای دیوانیان در مدیریت امور مالی و اداری بود. در دوره افغان‌ها، جمع‌آوری مالیات‌ها عمدتاً به شیوه خشونت و غارت انجام می‌شد و قواعد دیوانی کنار گذاشته شد. در دوره افشاریه نیز، نادرشاه به دلیل نیاز مفرط به تأمین هزینه لشکرکشی‌ها و فشار مالی، بخش‌های مالی کشور را به چند نفر مستوفی تقسیم کرد، اما همزمان، تمرکز شدید بر کنترل مستقیم درآمدها، حضور نظامیان و عمال قهری را در فرآیند جمع‌آوری مالیات تشدید کرد. این روند سبب شد تصمیمات مالی و اجرایی بیشتر تابع ضرورت‌های نظامی و اقتدار قهری فرماندهان باشد و دیوان استیفا، که پیشتر ابزار تخصصی و برنامه‌ریزی مالی حکومت بود، تا حدی کارکرد خود را از دست داد. در دوره زندیه، نظامیان و نیروهای قبیله‌ای نقش مهمی در تأمین درآمد و کنترل ایالات ایفا کردند. مستوفیان در این دوره، علاوه بر وظایف مالی، به نقش‌های سیاسی و دیپلماتیک نیز روی آوردند؛ از جمله مأموریت‌های آنان برای اقناع حاکمان محلی شورشی یا مشارکت در اتحادهای منطقه‌ای، نشان داد که مدیریت مالی به ابزار تثبیت قدرت و کنترل مناطق بدل شده است. این تحول، تأکید بر وابستگی دیوان استیفا به نیروهای نظامی و قبیله‌ای و تضعیف اقتدار تخصصی آن را برجسته می‌سازد.

جنگ‌های متعدد و لشکرکشی‌های پرهزینه، منصب مستوفی‌گری را به حساس‌ترین و پرمسئولیت‌ترین نهاد مالی تبدیل کرد. در دوره افشاریه، نادرشاه به دلیل فشارهای مالی و فساد گسترده مأموران، وظایف مستوفی‌الممالک را میان چند نفر تقسیم کرد و بر دخل و خرج هر ایالت نظارت مستقیم داشت. با این حال، این تقسیم وظایف و تمرکز بر کنترل مستقیم، موجب کاهش امنیت شغلی مستوفیان، افزایش فشار بر آنان و گاه برخوردهای خشونت‌آمیز شد، چنان‌که قتل مستوفیانی همچون میرزا علی اصغر نمونه‌ای از این بی‌ثباتی است. در دوره زندیه نیز، منصب مستوفی‌گری همچنان تحت تأثیر رقابت‌های داخلی، شورش‌ها و نیاز به تعامل با نیروهای قبیله‌ای و محلی قرار داشت. مستوفیان علاوه بر وظایف مالی در تثبیت مشروعیت حکام و مدیریت بحران‌های سیاسی نقش پیدا کردند که

بررسی تأثیرات جنگ بر کارکرد دیوان‌سالاری... (عبدالغفار صابری و دیگران) ۱۸۳

نشان‌دهنده تغییر ماهیت این منصب از یک مقام اداری - مالی به بازیگری سیاسی و ابزاری برای حفظ نظم و قدرت در شرایط جنگی بود.

کتاب‌نامه

- آرونوا، م.ر.، اشرافیان، ک.ز. (۲۵۳۶)، *دولت نادرشاه/افشار*، ترجمه حمید امین، تهران: انتشارات شبگیر.
- آصف، محمدهاشم (۱۳۵۲)، *رستم‌التواریخ*، به اهتمام محمدمشیری، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- استرآبادی، محمد مهدی (۱۳۷۷)، *جهانگشای نادری*، به اهتمام سید عبدالله انوار، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اکسورثی، مایکل (۱۳۸۸)، *ایران در عصر نادر*، ترجمه صادق زیباکلام، سیدامیر نیاکویی، تهران: روزنه.
- القاسمی، سلطان بن محمد (۱۳۸۷)، *بازرگانی و جنگ قدرت‌ها در خلیج فارس*، ترجمه فرامرز فرامرزی، تهران: نشر همسایه.
- انصاری، محمدحسن (۱۳۷۸)، *تاریخ اصفهان*، ویراستار جمشید مظاهری، اصفهان: انتشارات مشعل اصفهان.
- اوتر، ژان (۱۳۶۳)، *سفرنامه ژان اوتر*، ترجمه علی اقبالی، تهران: انتشارات جاویدان.
- اولیویه، گیوم آنتوان (۱۳۷۱)، *سفرنامه اولیویه*، ترجمه محمدطاهر میرزا، به تصحیح غلامرضا وره‌رام، تهران: انتشارات اطلاعات.
- بنی عباسیان بستیکی، محمداعظم خان (۱۳۳۹)، *تاریخ جهانگیریه و بستک*، به کوشش عباس انجم روز، تهران: بی نا.
- پری، جان (۱۳۶۸)، *کریم خان زند*، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: نو.
- حزین لاهیجی، محمدعلی بن ابی طالب (۱۳۳۲)، *تاریخ حزین*، اصفهان: کتابفروشی تأیید اصفهان.
- دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۴۹)، *تجربه‌الاحرار و تسلیه‌الابرار*، به تصحیح حسن قاضیطباطبائی، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- سانسون (۱۳۴۶)، *سفرنامه وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی*، ترجمه تقی تفضلی، تهران: زیبا.
- طهرانی، محمدشفیع (۱۳۸۳)، *مرآت‌واردات*، به تصحیح منصور صفت گل، تهران: میراث مکتوب.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن (۱۳۶۹)، *گلشن مراد*، به اهتمام غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: زرین.
- فلور، ویلم (۱۳۶۵)، *برافتادن صفویان، برآمدن محمود افغان*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس.
- فلور، ویلم (۱۳۶۷)، *اشرف افغان بر تختگاه اصفهان*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس.

- فلور، ویلم (۱۳۶۸)، حکومت نادرشاه (به روایت منابع هلندی)، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: انتشارات توس.
- فلور، ویلم (۱۳۷۱)، صنعتی شدن ایران و شورش شیخ احمد مدنی، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: توس.
- قاجار، نادر میرزا (۱۳۷۳)، تاریخ و جغرافی داریالسلطنه تبریز، مقدمه و تصحیح غلامرضا طباطبائی مجد، تبریز: انتشارات ستوده.
- قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷)، فوایدالصفویه، به تصحیح مریم احمدی، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کروسینسکی، تادوزیودا (۱۳۶۳)، سفرنامه کروسینسکی، ترجمه عبدالرزاق دنبلی مفتون، با تصحیح و حواشی مریم میراحمدی، تهران: توس.
- کلاتر، میرزا محمد (۱۳۶۲)، روزنامه میرزا محمد کلاتر، تصحیح و اهتمام عباس اقبال آشتیانی، تهران: انتشارات کتابخانه طهوری و سنایی.
- گزارش کارملیت‌ها از ایران (۱۳۸۱)، ترجمه معصومه ارباب، تهران: نشر نی.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین (۱۳۴۴)، مجمل‌التواریخ، به اهتمام مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران.
- گیلانتر، بطرس دی سرکیس (۱۳۷۱)، سقوط اصفهان، ترجمه محمد مهیار، با مقدمه و تعلیقات لارنس لاکهارت، اصفهان: گلها.
- لکهارت، لارنس (۱۳۳۱)، نادرشاه، ترجمه و اقتباس مشفق همدانی، تهران: انتشارات کتابفروشی ابن سینا.
- مرعشی صفوی، میرزا محمد خلیل (۱۳۶۲)، مجمع‌التواریخ، به تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: کتابخانه سنائی - طهوری.
- مروی، محمد کاظم (۱۳۶۴)، تاریخ عالم آرای نادری، با تصحیح و حواشی محمد امین ریاحی، تهران: کتابفروشی زوار.
- مستوفی، محمد محسن (۱۳۷۵)، زبده‌التواریخ، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار یزدی.
- ملکم، سرجان (۱۳۸۲)، تاریخ ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران: نشر دنیای کتاب.
- میرزا سمیع، محمد سمیع (۱۳۳۲)، تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: انتشارات کتابفروشی طهوری.
- ناشناس (۱۳۹۳)، تاجدار نافرجام، به تصحیح و تحقیق علیرضا جنتی، مشهد: تسنیم دانش.
- ناشناس (۱۳۷۶)، حدیث نادرشاهی، به تصحیح رضا شعبانی، تهران: انتشارات بعثت.

بررسی تأثیرات جنگ بر کارکرد دیوان‌سالاری... (عبدالغفار صابری و دیگران) ۱۸۵

نامی اصفهانی، محمدصادق (۱۳۶۳)، *تاریخ گیتی‌گشا*، با مقدمه سعیدنفیسی، تهران: اقبال.
نصیری، محمد ابراهیم بن زین‌العابدین (۱۳۷۳)، *دستورشهریاران*، مصحح محمد نادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

نیبور، کارستن (۱۳۵۴)، *سفرنامه کارستن نیبور*، ترجمه پرویز رجبی، بی‌جا: انتشارات توکا.

ورهرام، غلامرضا (۱۳۶۴)، *کمپانی هندشرقی در ایران*، جستارهای ادبی، ش ۷۰.

_____ (۱۳۶۸)، *تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زندیه*، تهران: انتشارات معین.

Hanway, Jonas (1754), *An historical account of the British trade over the Caspian Sea*, London.

Matthee, Rudolph p (1999), *The politics of trade in safavid iran: silk foe silver, 1600-1730*, Cambridge:Cambridge university press.